CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

52-P13.
Coll. No. 586

Title Vaiyākaraṇa Bhuṣaṇa Sāra.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 886 Subject: Grammar.

Title: Vaiyākarana Bhusana Sāra

Author: Konda Bhatta Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: V.S. ३८३३

Place of the work: — Place of the Ms.: -

Size: 9.9" by 4.5" Extent: 37 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanāgarī

Remarks: —

वैय्याकरणभूषणपत्र

वै०

श्रीगणेशाय नमः श्रीलक्ष्मीरमणं नौमि गौरीरमणरूपिणं स्फोटरूपं यतः सर्वं जगदेतद्विवर्त्तते १ अशेषफलदातारं भवाब्धित
रणे तरिं शेषाशेषार्थलाभार्थं प्रार्थये शेषभूषणं २ पाणिन्यादिमुनीन्प्रणम्य पितरं रंगोजिभट्टाभिधं कौंडभट्टो निवारणादिफ
लिकां प्रभावयाम्येव तां ३ दंडिगोत्रमजेमिवीपवचनव्याख्यानाम्बिहृषि नास्ति ह्यनानुपपत्तिभिः प्रकटयेतेषां वचाहग्रथ्य ३ पारि
शितपतिबंधकोपशमाये रूतेफणिस्मरणरूपमंगलं शिष्यशिक्षायै निबध्नन्चिकीर्षितं प्रतिजानीते फणिभाषितभाष्या
ब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः तत्र निर्णीत एवार्थः संक्षेपेणेह कथ्यते १ उद्धृत इत्यस्य चास्माभिरिति शेषः भाष्याब्धेः कौस्तुभ उद्
धृत इत्युक्तिः शब्दकौस्तुभो नामास्माकं निबंधोन्येक्षिततत्त्वानिरासाय अन्यथा तन्मूलकस्यास्य ग्रंथस्याप्याधुनिकत्वेक्षितत्वसा
रत्वापत्त्या पाणिनीयानामनुपादेयतापत्तेः तत्र निर्णीत इत्युक्तिरितोप्यधिकजिज्ञासुभिः शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यमिति व्यंजयितुं १
प्रतिज्ञातमाह फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणं २ धातुरित्यत्र स्मृत इति वच
नविपरिणामेनान्वयः फलं विक्लित्यादि व्यापारस्तु भावनाऽभिधा साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया उक्तं च वाक्यपदीये या
वत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयत इति न च साध्यत्वेनाभिधाने मानाभावः
पचति पाकः करोति कृतिरित्यादौ धात्वर्थाविशेषेपि क्रियान्तराकांक्षानाकांक्षयोर्दर्शनस्यैव मानत्वात् तथा च क्रियान्त
राकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपं साध्यत्वं तद्रूपवत्त्वमसत्त्वभूतत्वं एतेवाराय असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयत रा०
१

इति वाक्यपदीयमिति दिक् एवं च व्यापारः फूत्कारत्वाधःसंतापनत्वयत्नत्वादिना तद्रूपेण वाच्यः पचतीत्यादौ तत्तत्कारकवो
धस्यानुभवसिद्धत्वात् न चैवं नानार्थतापत्तिः तत्तद्व्यापारेष्वनुगतबुद्धिविशेषादेः शक्यतावच्छेदकानामनुगमकस्य सत्त्वात् आख्या
ते क्रियाकलत्वमेव सत्काप्यवच्छेदकं बुद्धिविशेषरूपमादायैव उक्तं हि वाक्यपदीये गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनां बुद्ध्या
प्रकल्पिताभेदः सा क्रियेत्यभिधीयत इति धात्वर्थं निरूप्य तिङर्थमाह आश्रये तु तिङः फलाश्रये व्यापाराश्रये चेत्यर्थः फलाश्र
यः कर्म व्यापाराश्रयः कर्त्ता तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वात्तिङः तदंशे शक्तिरस्य लभ्यलाभात् शक्यतावच्छेदकत्वं चाश्रयत्व
तन्त्रकक्तिविशेषरूपमिति स्ववृत्त्यैव निरूपयिष्यते ननु न पारंपर्यात्त्वाच्यत्वे किं मानं प्रतीतत्वे लक्षणयाऽऽक्षेपाद्वा संभवादिति
चेन्न लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति सूत्रमेव मानं अत्र हि चकारात्कर्तरि कृदिति सूत्रोक्तं कर्त्तरीत्यनुकृष्य
ते बोधकतारूपां तिबादिशक्तिं तत्स्थानित्वेन कल्पिते लकारे प्रकल्प्य लकाराः कर्मणि कर्तरि चानेन विधीयंते नकारविसर्गा
दिनिष्ठां कर्मकर्तृत्वादिबोधकशक्तिमादाय शासनादिविधानवत् न च सूत्रे कर्तृकर्मपदे कर्तृत्वकर्मत्वपरे तथा च कर्तृत्वशक्ति
कर्मत्वे च फलाश्रयत्वादिति शं फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वेन लकारस्य न तत्र शक्तिकल्पनायोगात् आश्रयदर्शनात्तीयपरी
ता व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावात् तत्र लकारः स्यादिति नार्हि क्रतामपि कर्तृकर्मणी वाच्ये न सिद्धेत् कर्त्रादिरूढिरिति चेन्नः कर्मणी
त्वेन तत्त्वयोगमक्षेमं अपि च मीमांसकानां कृतामिवाख्यातानामपि कर्त्रेवाचित्वमस्तु भावनायास्तथात्वे प्रमाणकदाचित्स

वै० २

तीतिसंभवेवाच्यत्वमात्रं तथाप्रतिमाधान्यंनस्यादितिचेन्न घटमानयेत्यादावाक्षेपेऽपितद्वाक्येऽपिप्राधान्यवदुपपत्तेः पचती
त्यादौभावनायाविवरणादर्शनाद्धात्वर्थत्वमितिचेन्न पाकानुकूलव्यापारवतः कर्तुरपिविवरणाविषयत्वाविशेषात् ननुकर्तुर्विवरणं
नास्ययोग्यविवरणंपाकंकरोतीत्यत्रधात्वर्थकर्मत्वविवरणाद्वितरत्रयागहन्तुस्याहिंसाविवरणवद्धात्वर्थनिरूपकत्वमितिवा
च्यं भावनायामपितुल्यत्वात् किंच पचतिदेवदत्तइत्यत्राभेदान्वयदर्शनात्कर्त्रर्थवाच्यत्वमावश्यकं पक्तादेवदत्तइतिवत् नचाभे
दबोधेसमानविभक्तिकत्वंनियामकंतच्चात्रनास्तीतिवाच्यं सोमेनयजेतेत्यत्रैकं पचतिगजपुरुषइत्यादावप्यभेदबोधानापत्तेः न
चलक्षणयाकर्तुरुक्तत्वात्सामानाधिकरण्यं पिंगाक्ष्यादिप्रयोगिकानामपिद्रव्यवाचित्वानापत्तेः एवंवैयाकरणेत्यादितद्धिताना
मपिद्रव्येकमन्यपदार्थमाश्रित्यवर्तित्वानुशासनेनाविशिष्टे। ख्रियांयस्याभिव्यक्तेरेवादेवतास्यादितिविग्रहदर्शनात्प्रधानपद
र्थएवानुशासनत्वमात्रंतथाचाहुरण्याविंगाक्ष्येकहाविन्यासोमंक्रीणातीतिवाक्ययद्र्व्यान्तुकारुणपस्यद्रव्यवाचोपात्तद्रव्यएवा
न्वयप्रतिपादकारुण्यविकरणोद्देशप्रतिः द्रव्यवाचकत्वसाधकमूलमुक्तेः सामानाधिकरण्यस्यापिरीत्योपपत्तेरितिपंचचित
त्तिरेणरूढहेयाकरणभूषणे तिङ्इति बोधकतारूपाशक्तिस्तिङ्स्वेवेत्यभिप्रेत्येदं पदार्थेनिरूप्यवाक्यार्थनिरूपयति फले
त्यादि विक्लित्यादिफलंयातितिङर्थेकर्तृकर्मसंख्याकालाः तत्रकर्तृकर्मणीव्यापारफलयोर्विशेषणेसंख्याकर्त्रेकर्मस्यपकर्त्रो
कर्मसत्त्वपेक्षमेणिसमानप्रत्ययोपात्तत्वात् तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधंप्रतिप्रत्याख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरि राम० २

तिकार्यकारणभावःफलितः नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाःप्रथमांतार्थएवान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधेप्रथमांतपदजन्यो
पस्थितिर्हेतुरितिकार्यकारणभावोवाच्यः सोपिचन्द्रइवमुखंदृश्यतेदेवदत्तेनमुखाबजतीत्यादौचंद्रकार्थयोगाख्यातार्थान्वयापादितत्वाविशे
षणाद्घटितत्वात्त्वतिगौरवं इदमपिकर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वेमानमितिस्पष्टंभूषणे कालस्तुव्यापारविशेषणं तथाहिवर्तमानत्वादिस्य
त्राविकाराद्वातोरितित्वर्थं तत्रधात्वर्थेवदन्यथाधात्वर्थव्यापारमेवग्राहयतीतितन्नैवतदन्वयः तत्रसंख्यावत्कर्तृकर्मणोरेवान्वयःशंक्यः।
चतीतभावनाकेकर्तरिपचतीत्यापत्तेः चपाक्षीदिपनापत्तेश्च प्राकान्यारंभदशायांकर्तृसत्त्वेपश्यतीत्यनापत्तेश्च नापिफलेतदन्वयः
फलानुत्पत्तिदशायांव्यापारसत्त्वेपचतीत्यनापत्तेः पक्ष्यतीत्यापत्तेश्चेत्यवधेयं नचाप्रवातजडीकृतकलेवरस्योत्थानानुकूलयत्न
सत्त्वाद्गतिः एनीतिप्रयोगापत्तिः परयत्नस्याज्ञानादप्रयोगात् किंचिचेष्टादिनावगतेचापुत्तिर्गतिशत्त्वभावात्फलंनजातमितिलो
कप्रतीतेरिपलात्तस्यैवचतिङर्थोविशेषणमेवभावनेवप्रधानं यद्यपिप्रकृतिप्रत्ययौसहार्थंब्रूतस्तयोःप्रत्ययार्थस्यैवप्राधान्यमन्यत्रदृष्टंतथापि
भावप्रधानमाख्यातंसत्त्वप्रधानानिनामानीतिनिरुक्तस्ववादित्वादाहिस्य क्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याभ्यांधात्वर्थभावस्याप्राधान्यंमन्यव
सीयतेत्र अपिचआख्यातार्थप्राधान्येतस्यदेवदत्तादिभिःसमम भेदान्वयात्प्रथमांतस्यप्राधान्यापत्तिः तथाचपरस्परमुखगोभावतीत्यत्र
भावप्रतिहेतुकवाक्यतानस्यात् प्रथमांतस्पष्टगस्यधावनक्रियाविशेष्यस्याहिंसाक्रियाथांकर्मत्वापत्तौद्वितीयापत्तेः नचैवंप्रथमा
सामानाधिकरण्यकृत्स्नसमंसंभवःएवमपिहितीयापाद्वयोस्तेनपशपमृगइतिवाक्येप्यवांसंभवापत्तेः नचपशपेत्यत्रतामितिकर्मोध्या

कार्म २

वै० ३

हार्यं वाक्यभेदप्रसंगात् उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयान्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् अध्याहारेऽनन्वयापत्तेश्च ए
वं च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादरणीयं किंतु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातु
जन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयता कारणमिति कार्यकारणभावो बोध्यः भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु कृज्जन्योपस्थितिर्व
द्यात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः पश्य मृगो धावति पचति भवतीत्याद्यनुरोधादिति दिक् इत्थं च पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाकानुकूला
भावना प्रतीयते उत्पन्ने काश्रयिका पाकविक्लित्त्यनुकूला भावनेति बोधः देवदत्तादिपदसमभिव्याहारे तु आख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थ
स्याभेदान्वयः घटो नश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नाश्रयको नाशानुकूलो व्यापार इति बोधः स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्री
समवधानं अत एव तस्मिन् सत्यपि प्रतिबन्धकसत्त्वे न नश्यतीति प्रयोगाः देवदत्तो जानाति इच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्ना
श्रयको ज्ञानाद्यनुकूलो वर्तमानो व्यापार इति बोधः स चात्मनः आश्रयत्वमेवेति दिक् २ नन्वाख्यातस्य कर्तृकर्मशक्तत्वे पचतीत्यत्रा
न्वयबोधापत्तिः कर्तृमात्रबोधवत् कर्ममात्रस्यापि बोधापत्तिरिति चेत् तात्पर्य[…]हेत्याह फलव्यापारयोस्तत्र फले तङ्यक्चिणाद
यः व्यापारे शप्श्नमाद्यास्तु द्योतयन्त्याश्रयान्वयं ३ तङादयः फले आश्रयान्वयं द्योतयन्ति फलाश्रयस्य कर्मत्वात्तद्द्योतकाः कर्म
द्योतकाः व्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वात्तद्द्योतकाः कर्तृद्योतका इति समुदायार्थः द्योतयन्तीत्यस्य द्योत्यं इत्याहयंति ३ मन्द्वं कसादसुनाद
इत्यबोधि सइत्यादौ पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ च व्यभिचारः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि लकारे सति कर्मवत्कर्मणा तु

भू० ३

चा ५ ५।८

ल्यक्रियः इत्यतिदेशेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटामतिदेशात् यगादिसत्त्वेऽपि कर्तुरेव बोधाद्व्यापार एवाश्रयान्वयात् च । अवबोधोप
त्त्यादिबुध्यते कर्त्रे रि तुड् क्रिः तस्य दीपजनेति चिण् चिणो लुक् इति तलुक् इति साधनादिस्यायं कोपामाह । उत्सर्गोपि कर्मकर्त्रे
विषयादौ विपर्ययात् तस्माद्यथोचितं स्थिपं द्योतकत्वं यथागमं ४ कर्मकर्त्रे विषयादौ पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ अत्र तत्र कोदनाभि
न्नाश्रयकः पाकानुकूलो व्यापार इति बोधः कर्मादिसत्त्वादिपदध्याहार्यं अत्र सामान्यविशेषज्ञानपूर्वकं एकवारं विषयकज्ञानानुकू
लः कस्मात् मित्राश्रयकोऽतीतो व्यापार इति बोधः यथोचितमिति सकर्मकधातुसमभिव्याहृते भावसाधारणविधिर्विषयचिणप
गादिकर्मद्योतकमिति भावः ४ एवं सूचीकटाहन्यायेन सावपत्तिं केवलकार्थमुपवर्ण्य फलव्यापारयोरिति प्रतिज्ञातं धात्वर्थं व्या पारं वा
चिन्तलङ्घने भावनायाः अवाच्यत्वं वदतः भाष्यकारादीन्प्रति यस्य व्याख्यापयति व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया कृञोऽकर्मक
तापत्ते न हि यत्नोऽर्थद्रष्टा पचति पाकमुत्पादयति पाकानुकूलभावनामाह यस्मात् दर्शने सादि विवरणाद्धि ध्रियमाणस्यापि ज्ञानदाच
कर्तेति भावः व्यापारपदं फलाभावे नाम यत्नानामपि फलोत्पादनहेतु आवश्यकतेनैव पितुः एकं अत एव पचतीत्यत्र बोधः संतापन
त्फलकामस्य चेष्टा पधानत्वात्पचनत्वादिभि र्बोधः सर्वेषामपि तु नवत्वम् पाशक्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् पाकत्वतत्त्वमेव तदवच्छेदकं वा
वि च्यं योगा इति जानाति स्यादौ च व्यापारत्वादिप्रकारकबोधोऽलक्षणा येति नैयायिकरीतिः सा च्वीशक्यतावच्छेदकत्वस्यापि लक्ष्यता
वच्छेदकत्ववत्तग्रहणसंभवात् तथा चैव स्फीजामाख्यातानन्वय पचति पाकं करोतीति यत्नार्थककरोतिना विवरणाद्यत्नस्य

वै० ४

वाख्यातार्थ इति वा व्यापारे योर्गमनं करोति वीजादिनांकुरः कृत इति दर्शनात् कृञोपलक्षार्थकतापा ऽसिद्धेरिति किं च भावना ऽऽ
वाच्यत्वे घटं भावयतीत्यत्रैव घटो भवतीत्यत्रापि द्वितीयापत्तिः तत्र वा ऽत्र घटस्य कर्तृत्वेन मत्संज्ञ पाकर्मसंज्ञापा वाधात्तृद्वितीयापत्तिर्वा
ऽस्य म् अनुगतकर्तृत्वस्य तन्मते दुर्वचत्वेन घटस्याकर्तृत्वात् कृत्यं ऽयत्नस्य कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा घटादावभावात् धात्वर्थ
तु कृत्वव्यापाराऽऽश्रयस्य च कारकमात्रातिव्यापकत्वात् अपि च भावनाया आख्यातवाच्यत्वे धात्वर्थं सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभाग उच्छिन्नः
स्यात् स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं स्वार्थव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वं भावनायां वाच्यत्वंमते ऽसंभवि । अन्य
तमत्वं तत्त्वमिति चेत् न एकस्यैवार्थभेदेनाकर्मकत्वसकर्मकत्वदर्शनात् तदेतदभिसंधायाह कृञ इति । अयं भावः व्यापारवाच्य
त्वपक्षे फलमात्रमर्थ इति फलितं तथा च करोतीत्यादौ यत्नप्रतीतिस्तत्र मात्रं वाच्यम् अप्येवं तथा च प्रतीयमानं इति चेत् फल
स्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषात् कर्मकर्तरि प्रसिद्ध्युक्तिः दुर्वार इति तथा च नह्येतल्लिङ्गस्य च फलस्थानीयत्वेनेति शेषः कृञ इति
धातुमात्रोपलक्षणं सर्वेषामप्यकर्मकतासकर्मकता वास्यादितिभावः अथवा व्यापारो भावना प्रयत्नव्यापारस्य वाच्यत्वे प्रस
ध्य फलांशस्यापि तत्साधयत्वे पाधिकाभ्युपगतं जानाति कृञादेः केवलयत्नादिक्रियामात्रवाचित्वं स्यादिति कृञ इति अयं भावः प्र
लांशस्यावाच्यत्वे व्यापारस्य वृथा तदर्थः स्यात् तथा च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूपसकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः न च कृञा
देः सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्त इति नैयायिकोक्तं युक्तं व्यवहारस्य भाक्तत्वे ऽपि कर्मणि लकारासंभवात् लद्वितीयेगंगापदस्य भाक्त राम० ४

तान ३

रिवजानाता६

त्वेपि तेन स्नानादि कार्यं शक्यं कर्तुं एवं च नहि पत्वहस्य त्रपत्नमात्रमित्यर्थः अत एवाह किं च त्वादृन्नमेवातः कर्मवत्सायगाद्यपि कर्मक
र्तृये न्यथा तु न भवेत् तदृशोरित्व ६ उत्पादनं उत्पत्तिरूपफलसहितयत्नादि कृञर्थ इत्यर्थः फलस्यावाच्यत्वे युक्त्यन्तरमाह अत इत्यादि यत्नः
कृञो यत्नमात्रमर्थो न स्यात् अतः कर्मवत्स्यादिति पदेन कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति सूत्रेण लक्ष्यते अपरस्यादि यतः कृञो यत्नमात्रमर्थो
न [illegible] स्यादिति पदेन कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति सूत्रेण लक्ष्यते अयमर्थः यत एतत्स्यात् कृञर्थकता ऽतः पच्यते ओदनः स्व
यमेवेतिवत् क्रियते घटः स्वयमेवेति प्रयोगः स्यात् अप्यपचते अयथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वाभावात् तत्र स्यात् यथा दृश्यते घटः स्वयमेवेति नहि दा शी तम् ५
र्शनस्य घटादावन्वितत्वात् यत्नस्याप्रतीतिः नैयायिकोपगमनापत्तेरिति ६ न चैवं कृञादेः प्रियविषया वृद्धिन्त्रावरणभंगादिफलवाचित्वमावश्य
कं अन्यथा सकर्मकता नापत्तेः तथा ज्ञायते घटः स्वयमेवेति किं न स्यात् एवं ग्रामो गम्यते स्वयमेवेत्यापत्तिः पीत्यांशो कोमनसिकृत्वा ह निर्णे
तोच विकाऽपिचकर्मवद्भावश्चेत न तु माध्यकर्मणीति सिद्धांतोहि सव्वालिंतः ७ इष्टमिति कर्मत्रिविधं निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं च तत्राद्यः घप्योः
कर्मवद्भावो नेष्यते च क्रियाकृतविशेषानुपलम्भमानत्वमिति सर्वे ऽप्यनिर्णये वक्ष्यते न स्वयं घटः केनचिद्दृश्यो ग्रामो पर्यैकेनचित्कृत
इति शक्यं कर्मेदर्शनेन्यावगातु घटं करोतीति निर्वर्त्ये सा संख्यनीतीति विकार्ये चतहा तु शक्यमिति न तत्प्राप्यं तथा वधादाढे हष्णादौ प्रा
प्यकर्मत्वाचोक्तो कोतिपृसंग इति भावः धात्वर्थानां फलवाचकत्वे स्त्रिगम्योः पर्यायतापत्तिः क्रियावाचकत्वाविशेषात् फलस्योपलक्षणत्वे ऽ
प्यक्रियापाप एवं देशविभागोत्तरदेशसंयोगजनकत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमित्यपि वदंति तस्मादाख्यपकं सकर्मकाणां फलवाच

वै० ५

कत्वं अकर्मकाणां तु तन्निर्विवादमेव मूलसत्तापामित्याघनुशासनाच्च। अत एव द्व्यर्थः पचिरिति भाष्यं संगच्छत इति दिक्॥ ७॥ एवं सिद्धान्तु फ
लव्यापारयोर्धात्वर्थत्वे किं ताख्यातवाच्यं भावनानधीनेः प्राधान्येन प्रतीयमानव्यापारस्य धात्वर्थत्वात्॥ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्रा
धान्यमितिन्यायविरुद्धत्वात् तदागमे हि हस्यतरतिन्यायविरुद्धत्वाच्च एवं च स्वपुरुषो ख्यातार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्मक
त्वं आख्यातार्थव्यापारयपरत्वे जन्यतावच्छेदकसिध्यादिवदंतं मीमांसकमतं प्रत्याहत आख्यातेति प्राप्नोति स्याद्य। ख्यानंतरसंगतिं उपक्रमान्
कृतवाच्यपाकं किं कृतं पक्वमित्यपि॥ ८॥ तस्मादभिप्रायस्थेहेति। सचेत्य फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे यागमात्र मननवाचिनि प्रतीत्यापत्तिः सयागा
अपत्वात् फलात्। स्यादृशापां व्यापारसत्त्वे पाकोभवतीत्सनापत्तेः व्यापारं विगमे फलसत्त्वे पाकाविधातइत्यापत्तेश्च अपनुभावमस्यप्रपञ्च
द्रव्यं तु फलव्यापारवाचकत्वानात्तु पपन्नमिति तन्न कर्त्रीख्यानवलकेनैरिफ्हे दिस्यात एव तद्द्विधानत्वामेभावे विधायकानुशासनवैयर्थ्यापत्तेर्
न्तृ द्वाष्य विगोधापत्तेश्च अथवा व्यापाराऽविधात्वर्थे इत्यमुपेत्यमिति चेन्न हिंसानुत एव सकलव्यापारलाभसंभवेना ख्यातस्य एषकशक्तिक
ल्पनेगौरवमितिप्रचतीत्स्यपाकं करोमीति विवरणान्मा करोतिर्धातोरेव विवरणं आख्यातस्य विना व्याख्यातत्वेन साधकमिति भावः मीमांस
को क्रं वाधकमुद्धरन् मतं दूषयति नत्विसादिनानासोतिंडां व्याख्यानेप्रकृत्यानित्याद्यावनन्वयापत्तेरित्यर्थः अयं भावः प्रकृतिप्रत्ययोः सहा
र्थे तत्प्रत्ययार्थप्राधान्येमित्य स्पहिविशेष्यतया प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधं प्रतितत्तत्प्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरितिकार्यकारणभा
वः फलितः तथा च पकृत्वानित्ययपाकः कर्मकारकं कर्तृप्रत्ययार्थः कर्तृकारकं तयोश्च पूर्णाधिकरणरीत्यावश्यमाणस्मृद्धीत्याचान्व रम०
५

याः संभवः इतिप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयनियमस्यैवाभावे कथं प्राधान्यबोधक उक्तकार्यकारणभावस्य च संबंधमात्रस्य कंवक्तृसाधात्त्वेना
वयः तत्रेकोशक्तिवर्णानुयायाऽस्यान विद्यतइति भट्टपादोक्तेरेसासंबंधसामान्यं न कारकाणामन्वयः शाब्दः योग्यता विरहात अन्वय
प्रयोजकरूपवत्त्वस्य तत्त्वादक्रियात्वस्य वृद्धिकारकान्वयितावच्छेदकमिति विवक्षितत्वात् तदा विधान्तुं विवरणेन धातवर्थे कवक्तर्थयोः कर्मत्व
कर्तृत्वे दर्शयति आख्यातस्य यातिकमिति वक्ततेः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति स्वपःप्रधानं स प्रत्ययार्थ एवेति वा यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमेवेति वा ना
द्यः अज्ञासु आख्यातगौरवादोप्रत्ययार्थत्रीत्वस्यैव प्राधान्यापत्तेश्च स्यादेवनापत्तेश्च किं तत्संसर्गीयं विशेष्यत्वादिना वोधकत्वं तथा स्वस्य
न रोधात अत एव नैयायिकानां प्रथमांतविशेष्यकएव वोधः लक्षणापाप्यात्व का भिका णां शाब्दतावच्छेदकप्रकारक एव बोधानन्ते यापि
काहीनो घटः कर्मत्वमित्यादौ विपर्यये पणापि व्युत्पत्त्या वानां तेषामपि कन्याहीनां वोधानन्तरव्युत्पत्तिमहिता नाम यत्तेषां तु पानन्निराकाङ्क्षे
मे वेत्यादिकं संगच्छते अत एव प्रधानप्रत्ययार्थवचनं प्रथ्यस्पान्यमपमाणत्वादित्याहुर्भणवान्पाणिनिः प्रधानप्रत्ययार्थरति वचनं नक
त्रैयं अर्थस्यतत्यावोधस्यान्यप्रमाणत्वात्तु लुप्स स्यनुमाशितादिति हि तदर्थः एवं हि स्पष्टिनियामकापेक्षणेनभावप्रधानमाख्यातमि
ति यच्चनमेवगरस्यतामिति स्वचीभि कर्तृतेदा गमेहीतिन्यापानिरंगं चातिव्याप्तमिसाहकिं तर्हिकर्तिनीति रुजा विवरणं प्रतीति
चप्रकमित्स चापीति तच्चापि भावनाख्याख्यास्यादिति भावः तत्त्वतः ति दुःइवहतामनापिभावनाचाथ्येपनआह अपीति तथा चोभय
साधारणप्रतस्यातीनहभयमाधारताधातुरेवाचकइति भावः भवद्रीत्याप्रत्ययार्थत्वास्माधान्यापत्तिश्चेतिदृष्टव्यं व्यापारस्य धात्व

भाद्दीराहि ३

वै०
६

र्थे त्वसाधकतमत्वमाह किं कार्यं पचनीयं वेत्यादि हृष्यन्निह तस्य किं च क्रियावाचकानां विनाधातुत्वमेव नु ९ कार्यमित्यत्र अहत्लोण्यर्थं इति
कर्मणि ण्यत्प्रचनीयमित्यादौ दानीय व आदिना ज्ञेनिष्टोमयाजी त्यादिति निःकारणा उपपदे कर्तरि णिन्न चक्रियायोगमन्तरेण संत्तहा
घ्यन्तो बोधयंति विना क्रियां कारकत्वासंभवेन तद्वाचकप्रत्ययस्याप्यसंभवात्तेन चूर्णमयमानं क्रियामादाय कारकप्रयोग इति पुंका घास्या
नेपितघात्वापत्तौ न त्वा प्रिभावनायावाच्यत्वासिद्ध्यापत्तेः स्वघलिङ संख्यान्वयानुरोधात्कर्तृत्वी च्यत्वमावश्यकमिति तेन्मस्याद्भावना
प्रत्ययः स्यादिति मन्तं तद्धि संख्यान्वयोपपत्त्या आख्यातेऽपि कर्त्री वाच्यः स्यात्प्रकथानिस्यादौ कालकारकान्वयानुरोधाद्भावनायाश्च
तस्यावश्यकत्वाच्चेति भावः अपि नाहेत्वंतरसमुच्चयः तथाहि नखैर्भिन्नो नखभिन्नः हरिणा त्रातो हरित्रातः इत्यादौ कर्तृकरणे कृता ब
हुलमिति समासो न स्यात् पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्येत्यादिवत्सामर्थ्याभावात् नचाध्याहृतक्रियाद्वारा सामर्थ्यं वाच्यं दध्योदनः गुडधाना इत्या
१६ दिवत् अन्यथा त्वापत्तेन यूजेनं भक्ष्येणमिश्रीकरणमिति समासो न स्यादिति वाच्यं तत्र विधानसामर्थ्यादगत्या तथास्वीकारेऽपि द्वी
कृतमित्यादौ साक्षाद्धात्वर्थान्वयेनोपस्थाप्यमानस्य कर्तृकरणस्याक्षिप्येणापरं पराभवस्य योगात् नचैकस्यां क्रियायामन्वयित्वमे
व सामर्थ्यमिति शंक्यं अक्षस्पर्शस्य इत्यादेरसमर्थसमासत्वापत्तेः इष्टापत्तौ च तत् सर्वमप्यनित्यमेव तदैव सर्वमप्यनित्यं इत्यापत्तेः न
चात्र समासविधायकाभावः सह सुपेत्यस्य सत्वात् अन्यथाऽसमर्थसमासेऽपि विधायकाभावात्तस्य इति किं च भावनायाऽतिङर्थे
त्वे भावप्रतिघटमिति बहुव्रतिघटमित्यपि स्यात् धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वस्य सत्वात् नचाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वान्न

राम०
१८

प४ प४ पृ४

त्तर्ज्ञ्यायाः कर्मसंज्ञाया बाधान्न द्वितीयेति वाच्यं आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्य कर्तृत्वे पाचयति देवदत्तो विष्णुमित्रेणेत्यत्र विष्णुमित्रस्या
कर्तृत्वापत्तौ तृतीयानापत्तेः ग्रामं गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रमित्यत्र विष्णुमित्रस्य कर्तृत्वापत्तौ ग्रामस्य गमिकर्मतानापत्तेश्च तथा च ग्राम
प्यायामघति देवदत्तो विष्णुमित्रमित्यपि स्यात् गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनीति गत्यर्थकर्मणि च चतुर्थीविधाना
त् एतेन णिजंतेष्वाख्यातार्थ उभयं तदाश्रयत्वाद्देवदत्तयज्ञदत्तयोः कर्तृत्वे सणन्तं किं च अस्मिन्नयोगे आख्याते ईप्स्यावस्य कर्त्तृत्वेनाख्या
तस्य न्नदेवदत्तः पक्वे स्यादौ देवदत्तस्याकर्तृतायत्तेरिति दिक् सूत्रानुपपत्तिमपि परिहृतवान्मरशयितुं क्त्वा थेम्प्यो सूक्ति त्वेनिरस्यति
किं चेति धातुसंज्ञाविधायकं भूवादय इति सूत्रं तत्र भूवा इति द्वन्द्वः आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः भूतोऽन्तो आदी ये
षामिति बहुव्रीहिः तथा च भूप्रभृतयो वा सदृशा इत्यर्थः तच्च क्रियावाचकत्वेन तथा च क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वं पर्यवसन्नं
न क्रियावाचित्वमाख्यातोक्तौ कृणोनादिः पक्रियावाचकेऽहि स्यकवानस्यादावतिव्याप्तिरिति गणपठितत्वमुक्तं ९ तावन्मात्रोक्तौ चाह स
र्वनामाव्ययादीनां यावादीनां प्रसंगातः न हि तस्या द्यमानेणापुक्तमित्याको स्फुटम् १० गणे पठितत्वमात्रोक्तौ सर्वनामाव्ययादीनाम
पि धातुत्वं स्यात् तथा च याः पश्यन्ती साद्यावातो स्त्रियालोपापत्तिः अतल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणान्न सर्वनाम्नो ग्र
हणं तस्य लाक्षणिकत्वात् इत्युक्त आह वे स्यादि स्याप्येवाद्यस्यादावति प्रसंगः तादृशस्यैव गणेऽस्थिया वेना निर्णयासंभवात् त
थाविकल्पार्थको वातीति प्रयोगः स्यादिति भावः न च गतिगंधाद्यर्थनिर्देशो नियामकः तस्यार्थानादेशनादिति भाष्यप्रयोगात् सनेवा

वैं० ८

ऽऽधुनिकत्वलाभात् १० ननु क्तः क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वं क्रिया च धात्वर्थ एवं च व्यापार इत्याशंकां समाधत्ते धात्वर्थत्वं क्रिया
त्वं चेद्धातुत्वं च क्रियार्थतान्योन्यसंश्रयः स्यादतस्तस्मादस्त्यपाकृतं ११ यदि क्रियात्वं धात्वर्थत्वमेव तर्हि धातुत्वग्रहे तदर्थरूपक्रिया
त्वग्रहः क्रियात्वग्रहे तदवच्छिन्नवाचकत्वघटितधातुग्रह इत्यन्योन्याश्रय इति यह पदं पूरयित्वा व्याख्येयं यथाश्रुते चान्योन्याश्रय
स्यासत्ता ग्रहे वा प्रतिबंधकत्वाभ्युपगमेनासंगत्यापत्तेः न चान्यतमत्वं धातुत्वं भूवादयः स्वस्वपूर्वपर्यायपंक्तिमिसत्ता ह अस्तिविति
व्यापारसंतानः क्रियात्वग्राहकत्वे सति गणपठितत्वमिति वा ध्येः ननु सत्त्वादीनां फलांशानन्वयत्वमत्वेनावापत्त द्वाचकत्वे सति गणपठि
तत्वलक्षणमुच्यतां धात्वे पत्वात्तेषां क्रियाशब्देन व्यवहारो भाष्यादौ कृतोऽप्युपपत्स्यत इति चेन्न अन्यतमसमये विकल्पस्यापि वि
कल्पप्रतीतिप्रयोगानुसारात्प्रवेशावश्यकत्वेन तद्वर्ण्य केवलेप्यपेक्षणीयः कृतो गणपठितत्वेनातिव्याप्तिरिति १ ननु स्येवं धातुत्व
ऽस्तीत्यादौ क्रियाप्रतीत्यभावादस्त्यादीनां तद्वाचकानामधातुत्वप्रसंग इत्यत आह अस्त्यादावपि धर्म्यंशे भाव्येऽस्त्येव हि भावना अ
न्यत्राशेषभावात्तु सा तथा न प्रकाशते १२ अस्त्यादौ अस्तभुवीप्रादौ धर्म्यंशे धर्मिभागे भाव्ये भाव्यत्वेन विवक्षिते अस्त्येव प्रतीयत इति
अयमर्थः सत्ततोगतोन वेति प्रश्ने महतापत्नेनास्तीति प्रयोगे सत्तारूपफलानुकूलभावनाप्रतीयत एवं उत्पत्त्यादिवोधनेतु सत्तारूप
रोहितो लोहितायते सीदुत्क्षत्तस्य सत्तोऽभवदित्यादिदर्शनात् किंचान्यत्रभावनाविरहे लडादिव्यवच्छानरस्यानतत्स्यात एवं वर्तमान
तादिविवक्षायां तद्विधानात् क्रियाभेदाय कालसंख्यासर्वस्य भेदिके इति वाक्यपदीयादिति नन्वेवमतीतस्यान्यस्य हंकुतो न बुध्य तम ८

ते रसत आह अन्यत्रेति अशेषभावादभावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात्तथा च भावनायाः फलसामानाधिकरण्यं तस्य स्फुटेदो पइति
भावः नन्वेवं किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्युत्तरमिवास्तीत्युत्तरमपि स्यादिति चेन्न इष्टापत्तेः आसन्नविनाशं कंचिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने
ऽस्तीत्युत्तरस्य सर्वसंमतत्वात् इतरेत्तु तस्यैतरापानिश्चिते किं करोतीति प्रश्नः पाकादिविशेषगोचर एवेति तदवधारणादस्तीति नोत्तरमिति
१२ ननु भावनायाः फलनिरूपितत्वात्फलाश्रयस्य कर्मत्वात्सर्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्मकतापत्तिरित्यत आह फलव्यापारयोरेकनिष्ठता
यामकर्मकः धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः एकनिष्ठतायां एकमात्रनिष्ठतायां भिन्नाधिकरणत्वानिनायामिति यावत् तेन य
त्नादेः फलस्य कर्तृनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः अकर्मकोयथास्त्यादिः तयोः फलव्यापारयोराश्रयभेदे सकर्मक इत्यर्थः उक्तं च वाक्यपदी
ये आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते अंतर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मक इति बिभ्रदिति तेन स्वधारणानुकूलो व्यापा
रोऽत्रावगम्यत इति भावः तेन कर्मणा सकर्मकत्वं तु न अंतर्भावात् फलांशेन सामानाधिकरण्यात् इत्यर्थः आत्मानं जानाति हं
तीत्यादौ चह्यावात्मा नाशरीरात्मा अंतरात्मावतत्वोत्पत्न्यात्तत्कर्मकरोति येन शरीरात्मास्तु सुखदुःखेऽनुभवतीति कर्मवत्कर्मणेति
सूत्रे पृभाष्यात्करीसामिन्नाधिकरणनिष्ठतामादायमकर्मकत्वमिति ध्येयम् १३ ननु सत्त्वभूता क्रिया घञाद्यर्थस्तत्कथं सा भावपाक इ
त्यत्रापि तस्यानुपपत्तिः न चेष्टापत्तिः कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति भाष्यविरोधादित्यत आह आख्यातशब्दे भागा
भ्यां साध्यसाधनवर्तिता प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः १४ आख्यातशब्दे पश्चमगोभावनीत्यादौ भागाभ्यांमिति

वै० ८ डं नाम्नां प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति विवरणाकारो क्रमपद्याख्यानं पचतीत्यत्रापि भागद्वयसत्वात् साध्यसाधनरूपतापद्याक्रमेणा
त्वासाध्यत्वं क्रियात्वरा कांक्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं साधनत्वं कारकत्वेनान्वयित्वं स घञादिष्वपीति प्रकृत्यासाध्यावस्था प
त्ययेन साधनावस्था इत्यत्र विशेषः घञाद्युपस्थाप्यालिंगसंख्यान्वयिनी कारकान्वयिनी च आख्यातोपस्थाप्या तु नैव तथापि कारकत्वे
नान्वयित्वमात्रेणाद्दष्टान्तराष्टीतिकर्तव्यवधेयेन च घञंते धातुना तथाभिधानमानाभावः ओदनस्य पाक इति कर्मषष्ठ्यामानता
त् न चाध्याहृततिङ् तत्क्रियान्वयात्षष्ठी कर्तृकर्मणोः कृतीति कृदंतेनयोग एव तद्विधानात् न लोकाव्ययनिष्ठा खलर्थतृनामि
ति लादेशयोगे षष्ठीनिषेधाच्च एवं रीत्या कादेः पाक इत्यादयपीष्टमेव एवं फलांशेपि धातुना ऽसत्वावस्थापन्नस्यैवोच्यते अत एव
स्तोकं पचतीति वत्स्तोकं पाक इत्युपपद्यते १४ एतदेव स्पष्टयति साध्यत्वेन क्रिया तत्र च धातुरूपनिबंधना सिद्धभावस्तु यस्तस्याः
स घञादिनिबंधनः १५ न च घञादिभिः सिद्धत्वाभिधाने मानाभावः पाक इत्युक्ते भवतिनैव त्वेतत्प्रकाशः अन्वयमानत्वा
त् धातूपस्थाप्यार्थान्तर्भावस्य संभवस्योक्तत्वात् स्तोकः पाक इत्यत्र नापत्तेश्च तत्समाहात्वर्थान्वयि स्तोकादिकाद्दश्यो हि तो पाच घञार्थान्वये
प्रथमा पुंल्लिंगता चेति न तत्सिद्धये घञादेः शक्तिरूपेया एते न घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रमिति नेयोपि कनर्थ्योक्रमपात्त न
च घञंतशक्त्योपस्थाप्यान्वये स्तोकः पाक इति भवतीति वाच्यं घञन्ता तु एव्योः शक्तताच्छेदकत्वे गौरवादनुशासनाच्च घञादे
रेव तथा शक्तिकल्पनादिति दिक् एवं घञ्शक्त्यभिप्रायेण कृदभिहित इति भाष्यमतोनतद्विरोध इति भावः १५ ननु कारकाणां राम० ८

वा

भावनान्वयनियम एव पाकस्य ज्ञापिकमेव पथ्यनुसारिताभावनो च्युक्तं सिद्धांत स एव कुत इत्याशंकां समाधत्ते संबोधनांते त्यो ऽर्थः
कारके प्रथमो वृत्तिः धातुसंबंधाधिकारनिष्पन्नमसमस्त नञ् १६ संबोधनांतस्य क्रियायामन्वयः त्वं देहि देवदत्तेत्यादौ निघातानुरोधा
त् समानवाक्ये निघातयुष्मदादेशा इत्यनेन समानवाक्य एव तद्विधानात् उक्तं हि वाक्यपदीये संबोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणं
व्रजानि देवदत्तेति निघातोत्र तथा सतीति पचति भवति देवदत्तेत्यादौ तु सूत्रभाष्यादिरीत्यैकवाक्यतासत्वात्साद्देवनिघातः तिङ्ङतिङः इति
ङ इति सूत्रयतनाति ङं तानाम प्येकवाक्यतास्वीकारात् एकतिङ् वाक्यमिति वदतां वार्त्तिककाराणां मते परं न वक्तव्य एकतिङ् विशे
ष्यकं वाक्यमिति तदभिप्रायस्य हेलाराजीयादौ वैयाकरणभूषणे चास्माभिश्च प्रतिपादितत्वात् तन्मते ऽपि भवत्येव स्वरूपेण कृ
तो ऽर्थः क्रियायामिति गणने कृत्यसुजितिक्रियायोगे तत्साधकत्वेऽके क्रियायाश्चभ्यावृत्तिः पुनःपुनर्जन्म तस्मिन्योऽप्येवमिति तद्यथा
रकाणं कारके इत्यपि कल्पते योसुसाद्दनात् कारकशब्दो हि क्रियापरः करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः तथा चाभिमेषपा
दानादिसंज्ञाविधिषु क्रियार्थककारकशब्दानुवृत्त्या क्रियान्वयिनामेव संज्ञेति भाष्यस्पष्टम् एप थ्यो वतिः तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिरिति
विहितः न त्वपत्ते ल्यस्या क्रियाचेदित्युक्तत्वात् धातुसंबंधाधिकारे धातुसंबंधे प्रत्ययाः इत्यधिकृत्य तेषां विधानात् असमस्तनञ् समा
सायोग्यः नञ्समासमतिपूर्णयोग्यत्वात् उत्तरपदार्थान्वयेऽपि समासविकल्पेन पक्षे ऽसमस्तत्वात् घ थाश्रुतपद्ग्रणयोगात् न
वासमस्तनञः क्रियान्वये मानाभावः न त्वं पचसि न युष्मांपचथः चैत्रोनपचति यत्रोनन्नापन तरस्याद्रोः क्रियापाएवनिषेधमतीतेः

वै० ९

अत एव विघ्नमाने ऽपि घटे तथा प्रयोगः तथा च घटो नास्तीत्यत्रापि अस्तित्वाभाव एव बोध्यते न हि घटो न ज्ञायते नास्तीत्यन्वयो धी
त्वर्थभेदमूलत्वात् विशिष्टः तथा चाभूतलेन घट इत्यत्राप्यस्तीत्यध्याहार्य प्रकारता संबंधेन नञर्थ विशेष्यक बोधे धातुजन्यभा
वनोपस्थितिर्हेतुस्तत्सत्त्वात् शेषमग्रे यथेति निरूपयिष्यते १६ तथा पत्यसत्त्वभावे न षष्ठी वेत्सु इति तद्वयं साफल्यमेकस्यास्ति
पपैवावधार्यतामनुपस्य च भावेन भावलक्षणमिति अभावनार्थके भावशब्देन तद्योगसाफल्यान्नलाभात् षष्ठी चानादरे इति तद
प्रिमसत्त्वे ऽपि च कारणाद्भावेन तत्पातीत्यर्थः साफल्यमिति तत्त्वरूपं तु वक्ष्यते क्रियापदेति अपूर्भावः भूवादिसूत्रादिषु शापः क्रिया
शब्देन भावनाव्यपदेशात्तत्र तत्प्रसंकेतिकी शक्तिः फलांशे काचित्कः क्रियत इति यौगिकः प्रयोगः तथा च संज्ञाशब्दस्यान्यपरत्वं
तेनैव लक्षितत्वाद्भावनान्वय एव साकांक्षतालभ्यते अत एव संज्ञाशब्दव्यावृत्त्या इत्थं तरसुत्रान्यप्रयपतिरकस्य वगोपनत्वेदेतदत्तरप
यमानकाक्षितिनवसेनिर्णीतं किं च फलांशे पि भावनायां विशेषणं कारकाणामपि कचिन्न था भूतान्वितिगुणानां च प्रगार्थत्वाद
सम्बन्धः सम्भवात्तस्मादितिन्यायेन सर्वैसेवकाराजानमिव भावनायामेव प्रधानस्य निरपेक्षाणामन्वयं इति न हि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं
याचितुमर्हतिसत्यन्यस्मिन्नभिक्षुक इतिन्यायेनापि फलस्य कारकान्वयासंभवाद्भावनायामेवान्वयेतीति मीमांसका अपि मन्वते एवं च विशेष्य
तया कारकादिप्रकारकबोधं प्रति धातुजन्यभावनोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावस्य क्लृप्तत्वात् पत्रापि पक्वापाक इत्यादौ
भावनागुणीभूतातत्रापि तत्प्रकारकबोधाभावात्तु ते धात्वस्यामे वान्वय इत्यवसीयते इत्यादिभूषणो मध्ये वितते केचित्तु भेतालघ राम०

९

टः देवदत्तो घट मित्यादौ अन्वयबोधाकांक्षा निवृत्तेरदर्शनात्तन्निवृत्तिरेकेणास्य फलत्वलाभं तत्पादुः १७ स्वपक्षमुपपत्तिमाह परिप
क्षेपि चेत्यर्थः कारकं चन आदिषु अन्येतित्यन्वितं नहिं चतुर्थ्याः स्टहिकस्य ना पर्वतो वह्निमान् धूमान्महानसवत् भूतले न घ
टः भूत[illegible]टइत्यादि पदात् एवमादिषु नुशासनविरोधे ऽपि पदिसाधुत्वमन्वयश्चाप्युपेयते तर्हि चतुर्थ्याः स्टहिकस्य नापितृप्राप्य
तामित्यर्थः अनुशासनतोऽल्पे ऽहं जरतीयमयुक्तमिति भावः १८ एवं कर्त्रादौ विहितानां प्रिन्यादीनां क्रियपैवान्वय इत्याह अ
वि यहागतादि (ल्लि) पद्यायामादिकर्मभिः क्रियासंबध्यते तद्धरूततद्भ्यादिषु स्थिता १९ न विविक्त प्रहोग्रहणाय स्याः सा अविभ
हागुणीभूतेति पावतत्तथा च ग्रामं गच्छन्नेकपचतस्य गुणीभूतापि क्रियाग्रामादिकर्मभिः संबध्यते तथा च तत्र एवीकृतमि
त्यत्रापि गुणीभूतत्वादिति विशेषः न च वह्निमात्रे समुदायशक्ते केवलं समासतात्रिंतेगेताभावनापदार्थैकदेशइतिकथं तत्रा
न्वय इति वाच्यं नित्यसापेक्षे ऽपि एकदेशे ऽपि देवदत्तस्य गुरुकुलं चैत्रस्य नप्ता इत्यादाविवान्वयाभ्युपगमात् एवं भोक्तुं पाकः भुक्त्वापा
क इत्याद्यपि द्रष्टव्यं १९ अतिप्रसंगमाशंक्य समाधत्ते छत्वो ऽव्ययाः कृतु [illegible] मुन् क्त्वातसुन्निति चेत्तस्मिति हिकचित् अतिप्रसक्तो नो द्रव्याभि
धानस्य समाश्रयात् २० भोक्तुं पाकः भुक्त्वापाक इत्यादौ तुमुन्नादि लौकिकोक्रियार्थोयास मानकर्तृकयोः पूर्वकाले इति क्रियावाच
कपपदे क्रियायाः पर्वोत्तरकाले विधीयमाना अपि तुमुनादयो गुणीभूतानामपि द्रव्यत्वमापन्नतेन यथा लक्ष्यतौ ऽखीत्रिपिसुः एकःपा
क इत्यत्र कस्य संकल्प्यो पाकोन्नयत्नात्वात् इत्यत्र हि चतुर्थः सच पूर्वोपत्र कलस्वं स्यात् तथा च सकर्तृकः द्विः त्रिः चतुः पाका

वै०
१०

इत्याद्यापत्तिरिति चेदिष्टापत्तेः द्विर्वचनमित्यादिदर्शनात् अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्याह अतीतीति महाविद्यचिरंतिपरः प्रयुज्यत इ
त्यादिभिरुक्तो क्रोशेत्या समाधेयमिति भावः केचित्तु क्रियाभ्यावृत्तिगणनार्थे क्त्वात्क्रियाग्रहणं व्यर्थं तस्मादेवाभ्यावृत्तिसंभवेन साम
र्थ्यात्तल्लाभात् तथा च साध्यमात्रस्वभावक्रियालोपापत्तेरिति वाच्यं न च पाकस्यादृष्टत्वात् इति नातिप्रसंगः द्विर्वचनमिति च द्विः
प्रयोगो द्विर्वचनमिति व्युत्पत्त्या द्विर्वचने चीति ज्ञापकं वा अभिसापपादयन्नी प्रमित्याहुः १० ननु सिद्धत्वेन बोधकतारूपा शक्तिराख्यात
महत्त्वं तां वा धात्वादावस्य की इति धात्वेन भावनावाच्यानाख्यातस्येति कथं निर्णय इत्याशंकां समाधत्ते भेदभेदकसंबंधोपाधिभेद
निबंधनं साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह निवार्यते २१ भेदभेदकविशेष्यं भेदकविशेषणं तत्पर्यः संबंधस्योपाधेर्भेदात्मनिर्बन्धनं साधु
त्वं अयमर्थः व्याकरणस्मृतिः साधुत्वपरा न तत्रैवावच्छेदकतया कल्प्यधर्मस्य शक्तित्ववदतो मीमांसकानां पुनः शक्तत्वं साधुत्व
मित्येकमेवेति तद्रीत्या विचारे साधुत्वनिर्णय एव शक्तिनिर्णयपर्यवसानम् अतिरिक्तशक्तिवादिनां व्याख्यातानां साधुत्वाभावना पा
स्यादेव तथा च चतुर्थ्यर्थे तृतीयाप्रयोगवद्वा तत्र भावनाया माख्यातस्य योगेऽप्येक मेरापसाधुशब्दप्रयोगान्नानृतं वदेदिति निषे
धो ह्यपनयप्रयुक्तो पापिष्ठश्चित्तहृदीनाक्तरीय श्रुतस्य विमतां स्यादिति ननु तत्त्वमसीत्यानृतमिति निषेधः अकत्वर्थे एवमभिध्येता आख्या
तेन कर्तुरुक्तत्वात् अस्यापुरुषार्थत्वेन व्यसनतया प्रकरणाद्धि हलत्वर्थतान्तरस्य जिविशेषे वा भवतु इति चेन्न लिङ्गः पञ्चमिविशेषणामि
त्येन परिहृतत्वात् तात्र हि गुणभूतः अनिषेधं सौगतेन स्वहीनमल्लं भावनानुप्रधानं तत्रहीन समर्थे तेमिकरणात्क्रत्वर्थ राम०
१०

तैवा अल्पवा क्रतुप्रकृपुरुषधर्मः अनुष्ठाने विशेषाभावात् जंजभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति वाक्योक्तमन्त्रविधिवत् इत्या
दिभूषणे प्रपंचितं न चाख्यातस्य भावनापामसाधुत्वेनानन्तत्वात् द्योतनस्यात्साधुत्वज्ञानस्यो शाब्दबोधहेतुत्वादिति पत आह नाबोध इति अ
साधुत्वे विसाधुत्वभ्रमाद्बोधो लक्षणमुच्चप्रभंशवत् असाधुत्वे तु स्यादेवेति भावः वस्तुतः साधुत्वज्ञानं न हेतुस्तद्धा निरेकनिर्णयो
पिनमतिबंधक इत्यसाधुत्वमाने नेपत्रवक्ष्यामः २१ रंगोजिभट्टपुत्रेण कौण्डभट्टेन निर्मिते। पूर्णो भूषणसारेऽस्मिन्धात्वाख्यातार्थ
निर्णयः इति श्रीभट्टे कौण्डभूषणसारे धात्वर्थाख्यातसामान्यार्थयोर्निरूपणं समाप्तं श्रीगणेशाय नमः प्रत्येकं दशलका
राणामर्थं निरूपयति वर्तमाने परोक्षे श्वो भाविन्यर्थे भविष्यति विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाल्लट् पालडाद्यः लडादयस्तिःप्र
मेणार्थेषु दृष्टव्याः तथा हि वर्तमानार्थे लट् वर्तमाने लडितिमन्त्रात् प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं भूतभविष्यद्भिन्नत्वं वा वर्तमानत्वं प
चतीत्यादौ बोधि अपवणाप्रथः अपणन्ते मध्येनदीति भवति लटप्रयोगः आत्माक्षिपर्वताः संतीत्यादौ नित्यकालिकानां राज्ञां क्रि
याप्रा अनित्यत्वान्नहि हिपिरस्पेत्यस्यादिकमादायवर्तमानत्वमूह्यं उक्तं च भाष्ये इह भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां क्रियाणा इति ए
तैरधिकरणमिति प्रवर्ताभियते सर्वमात्यादिविकल्पते पूर्वतादिस्थितिस्तस्यात्परूपे शाभिधत इति वा क्रूयुधिष्ठिरः एवं तमआ
सीत्तु को नाम्न्यपि द्वितेपरासीना अहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि चेत्यादि अतपोपिपोऽगाः न अर्वतमानत्वादिलडादि
मिर्योत्यते क्रियासामान्यवाचकत्वात्तद्धिशिष्टलक्षणा यां लडादेस्तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगात् अथ वपवधिरेकाप्यांत हपेलडो

वै० ११

दिवा अमेत्वा। अन्यथा प्रत्यक्षत्वं वा चकलत्वविलोपापत्तिरित्यपि पक्षांतरं लिडर्थमाह परोक्षे इति परोक्षे लिडिति सूत्रात् कालस्तावदद्यतना
नद्यतनभेदेन द्विविधः द्विविधोपि भूतभविष्यद्भ्यां तत्रानद्यतने भूते परोक्षे लिडित्यर्थः। तेनाद्यतने भूते। अनद्यतने भविष्यति भूते
प्यपरोक्षे न लिट्प्रयोगः स्यात् परोक्षत्वं च साक्षात्करोमीत्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वं। न च क्रियाणामेव प्रत्यक्षतापरिहरः
पूर्वापरीभूतावयवानशक्यापिंडीभूता निदर्शयितुमिति भाष्यात् तस्या अतींद्रियत्वे न परोक्षेत्यव्यावर्तकमिति शंक्यं पिंडीभूताया
निदर्शयितुमशक्यत्वेप्यवयवशः साक्षात्करोमीति प्रतीतिविषयत्वसंभवात्। अन्यथा पश्य मृगो धावतीत्यत्र तस्या दर्शनकर्मता
नस्यादिति प्रतिभाति व्यापारविषयाणां क्रियाणां फलसाधनतानामेवात्र परोक्षत्वं विवक्षितमतो नोक्तदोषः। अयं पपाचेत्साधुत्वे
धाख्यापाराविषयतामित्यपि वदंति। कथं तर्हि यातेनेक्षिरणावलीमुद्रपनइति। स्वक्रियायाः स्वप्रत्यक्षत्वादिति चेत् असंगतमेव।
व्यासंगादिना स्वव्यापारस्य परोक्षत्वोपपादनेपि अनद्यतनातीतत्वयोरभावेन तदर्थकलिडसंभवात्। लुडर्थमाह। श्वोभाविनीति
। अनद्यतने भाविनीत्यर्थः। अनद्यतने लुडिति सूत्रात्। यथा श्वो भवितासाहो। लृडर्थमाह। भविष्यत्सामान्य इत्यर्थः। लृट् शेषे चेति सू
त्रात्। यथा घटो भविष्यतीत्यादौ। तत्वं च वर्त्तमानसामाभावप्रतियोगिसमपोत्पन्निम तलेडर्थमाह विध्यादाविति लिडर्थे लेटि
ति सूत्रात् लिङर्थे च विध्यादिरिति वक्ष्यते। लोडर्थमाह प्रार्थनेति। आदिना विध्याशिषो ग्रहणं। आशिषि लिङ्लोटौ। लोटू इति
सूत्राम्यांत यावरमात्। यथा भवतु तेशिवमस्तात् इत्यादौ। एतयोरर्थो लिङर्थ एव। अनयोस्समानार्थत्वादिति तन्निर्णयेनैव नि राम० ११

र्णयः ॥ लडादिक्रमेणाह तामर्थमाह त्योभूतेप्रेरणादौ च भूतमात्रे लङ् हृदयः सत्त्वं क्रियातिपत्तौ च भूते भाविनि लृङ् स्मृतः १ लङ
र्थमाह त्योभूतइति। अनद्यतने भूत इत्यर्थः। अनद्यतने लङिति सूत्रात्। यथा स पुत्रो भवतु इत्यादि लिङर्थमाह प्रेरणादाविति विधि
निमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इति सूत्रे विधिः प्रेरणं भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तनं निमंत्रणं नियोगकरणं। आवश्यके प्रेरणो
त्यर्थः। आमंत्रणं कामचारानुज्ञा। अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः। एतच्चतुष्टयानुगतं प्रवर्तनात्वेन वाच्यता। लाघवात्। उक्तं चाप्रति
प्रवर्त्तना रूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि। तत्रैव लिङ्विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया। न्यायमुक्तादेवार्थे वाप्रपंचार्थमपि विध्यादीनामु
पादानं च तृणोमादित्तः ज्ञत्वमिति। प्रवर्तनात्वं च प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं तच्चेष्टसाधनत्वस्यास्तीति तदेव विध्यर्थः। प्र
घ्यैतत्खलु तिसाध्यत्वस्यापि तद्धानस्यापि प्रवर्तकत्वात् यथा विषयागादौ सर्वं तत्स्नोकते एवावसत्पत्त इत्यनुपलभ्यत्वात्ततद्वक्तं वलवदनि
ष्टाननुबंधित्वज्ञानं च न हेतुः। द्वेषाभावेनान्यथासिद्धत्वात्। आस्तिककामुकस्य नरकसाधनताज्ञानदशायां ममस्ततो टद्धयादृषाभा
वदशायां प्रवृत्तेर्व्यभिचाराच्च न त्वादिष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तना। उक्तं च मंत्रमिश्रैः। पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः। प्रवृ
त्तिहेतुं धर्मं च प्रवदंति प्रवर्तनामिति। म्वंचिंतितं चेत्तर्हि याकरणमूषणा। आदिना हेतुहेतुमतोर्लिङ्। आशिषि लिङ्लोटाविति सूत्रो
क्तो हेतुहेतुमद्भावादरप्याग्रह्यं। तेयोवाक्यगणाद्यावगुंतं। तंशतेनपर्मपातपोदिति यथा। लुङर्थमाह भूतमात्रे इति। भूतसामान्य इ
त्यर्थः। भूतइत्यधिकृत्य लुङिति सूत्रात्। अत्र विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वं। तत्र क्रियायां न बोधमिति विद्यमानेपि घटेपि

वै०
१२

टोऽभूदितिप्रयोगः विद्यमानध्वंसप्रतियोगीवत्वाभिन्नत्वाख्यपकउस्पष्टसाधनकुकलोव्यापारइतिबोधः।अयमत्रसंग्रहः।कालोद्विविधः।अ
द्यतनोनद्यतनश्चाद्यस्त्रिविधः भूतभविष्यद्वर्तमानभेदात्।अंत्योद्विविधः भूतोभविष्यश्चानद्यतनत्वमानलेलट्।भूतत्वमात्रेलुङ्
भविष्यत्त्वमात्रेलृट्हेतुहेतुमद्भावाद्यधिकार्थविवक्षायामन्यथालृङ्।अनद्यतनेभूतेपरोक्षत्वेनविवक्षितेलङ्।तत्रैवपरोक्षत्वविवक्षायां
लिट्।तादृशेभविष्यतिलुट्इतिद्रष्टव्यः।लृङर्थमाह।सत्यागतिक्रियायाःअतिपत्तिरनिष्पत्तिः।तस्यांगम्यमानायांभूतेभाविनिहेतुहे
तुमद्भावेसतिलृङ्।स्पर्धाः।लिङ्निमित्तेलृङ्क्रियातिपत्ताविति सूत्रणात्।लिङोनिमित्तंहेतुहेतुमद्भावादिस्यात्सुवृष्टिश्चेदभवि
ष्यत्तदासुभिक्षमभविष्यत्।वह्निश्चेत्राज्वलिष्यत्ओदनमपक्ष्यदित्यादौअग्रवत्तुभिन्नत्वाख्यपकडज्वलनानुकूलव्यापाराभाववत्प्रक
ओदनाभिन्नाप्रकविक्लित्त्यनुकूलव्यापाराभाववद्इतिशाब्दबोधइतिदिक्।सारइत्थं अपंचार्थनिर्देशउपलक्षणं।अर्थांतरेपिवृत्तेपि
योनदर्शनात्।प्रसिद्धत्वात्दिग्वार्थप्रदर्शकंकृत्स्नावलक्षणेतिमंतान्ततरीतावोक्तं।एतेषांक्रमनियामकश्चानुबंधक्रमएववाक्रमातएवपूच
मोलकारइत्यनेनमीमांसकैर्लेट्प्रवृद्धियतइतिदिक्॥१७॥इतिवैयाकरणभूषणसारेलकारविशेषार्थनिरूपणं।संपूर्णं।सुवर्थमाह
२३ आश्रयोवधिरुद्देश्यःसंबंधःशक्तिरेववा।यथायथंविभक्त्यर्थाःसुपांकर्मेतिभाष्यतः॥द्वितीयातृतीयासप्तमीनामाश्रयोर्थः।तथाहिक
र्मणिद्वितीयातत्रकर्तुरीप्सिततमंकर्मक्रियाजन्यफलाश्रयइत्यर्थः।क्रियाजन्यफलवत्त्वेनकर्मणएवकर्तुरीप्सिततमत्वात्।तथाप्युक्तं
चानीप्सितमित्यादिसंग्रहाश्चैवमेवयुक्तं।ईप्सितानीप्सितत्वयोःशाब्दबोधेभानाभावेनसंज्ञायामेवोपयोगेनतुवाच्यकोटौतस्य राम०

त० १२

वेशः।तथाचक्रियायाःफलस्यचधातुनैवलाभादनन्यलभ्यआश्रयएवार्थः।तत्वंचाखंडशक्तिरूपमवच्छेदकं।ओदनंपचतीत्यत्रविक्लित्त्या
श्रयत्वात्कर्मताघटंकरोतीत्यत्रोत्पत्त्याश्रयत्वात्।उत्पन्नेधात्वर्थेत्यागाज्ञानामीत्यत्रावरणभंगरूपधात्वर्थफलाश्रयत्वात्।अतीतानागता
दिपदार्थस्थलेपिज्ञानजन्यसंस्थावच्छेदकत्वात्।अन्यथापर्युदंजानामीत्यापत्तेः।अतीतादेराश्रयताचविषयतयाज्ञानाश्रयतेया
नैयायिकानामिवसत्कार्यवादसिद्धान्ताद्वोपपद्यतइति।उक्तंचहरिणाभावाभ्युपगमेभावानांसेवनास्तितालतुक्रमेतिगेभावेनश्रूयतीति ५४
प्रतीयतइति।ननुचैत्रोग्रामंगच्छतीत्यत्रग्रामस्येवचैत्रस्यापिक्रियाजन्यग्रामसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्कर्मतापत्तौचैत्रःचैत्रंगच्छतीत्याप
त्तिःप्रयोगतःकाशीगच्छतिचैत्रःप्रयागंगच्छतीत्यापत्तिश्चक्रियाजन्यसंयोगस्यकाश्यामिवविभागस्यप्रयागेपिसत्वात्।इतिचेन्नग्राम
स्येवचैत्रस्यापिफलाश्रयत्वेपितदीयकर्तृसंज्ञयाकर्मसंज्ञायाबाधेनचैत्रंचैत्रोगच्छतीतिप्रयोगासंभवात्।द्वितीयास्यतोसंज्ञायाएवनियामक
त्वात्।अन्यथाप्रयागंत्यजस्यंवाकुत्सितस्यचैवमापाचपतिरूपस्यनेत्यत्रापिकर्मत्वप्रसाद्वितीयापत्तेः।शाब्दबोधःचैत्रेचैत्रमित्यत्रस्यादितिचे
न्न।तथात्वस्वज्ञानाभिमिष्टापत्तेः।उक्तंवाष्पकारतासंबंधेनधात्वर्थफलविशेष्यकबोधेप्रतिधात्वर्थव्यापारानधिकरणाश्रयोपस्थि
तिर्हेतुरितिकार्यकारणभावातरांगेहेतोचैत्रस्यव्यापारानधिकरणत्वाभावान्नदोषः।प्रयागस्यकर्मत्वंतुसंभावितमपिनासममभिव्याहृ
तधात्वर्थफलशालित्वस्यैवक्रियाजन्यत्वेनविवक्षणात्सोकर्मापत्ते।नैयायिकास्त्वेदोषवारणायपरसमवेतत्वंद्वितीयपदो ४२
पवारणायधात्वर्थतावच्छेदकत्वंफलेविशेषणं।द्वितीयावाच्यमुपाददते।परसमवेतत्वंधात्वर्थक्रियायामन्वेतितच्चैवकार्यकारण

वै० १३

ला२

भावांतरे कल्पनात्। परत्वमपि द्वितीयपाशपक्षस्यापेक्षया बोध्यं। तथा च चैत्रस्तंडुलं पचति इत्यादौ तंडुलान्यसमवेतव्यापारजन्य
फलत्वरूपं यावच्छेदकविक्लित्तिशालित्वात्तंडुलानां कर्मता। शाब्दबोधस्तु तंडुलसमवेतधात्वर्थतावच्छेदकविक्लित्त्यनुकूलतंडुलान्यसम
वेतक्रियाजनककृतिमांश्चैत्र इति। सा कुंतलं रोचयामहे। परसमवेतत्वादेर्विवक्षाप्राप्तत्वात् अतिप्रसंगः। किं हि द्वितीयापाशः। मा तु बो
धस्य वाना धः। तावद्द्वयं कथनेपि नंवादवस्था तु ग्रामं पति कर्मसंयोगकुलमितिवृत्त्या च पति कर्मसंयोगोपरसायन्नेः। तंडुलं पचति चैत्र
इति वत्तंडुलं पचते तस्य परमवेतत्वादन्येषां विक्लित्त्यनुकूलतंडुलान्यसमवेतत्वासंभि संयोगरूपधात्वर्थाश्रयत्वात्। शाब्दबोधस्तु संयोगानुक
रीत्यैव निरस्तः। परसमवेतत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वस्य परसमवेतत्वस्यैव शाब्दप्रत्ययभागानेकशः कार्यकारणभावापत्तेः गौरवमान
त्वादि निरस्तं परमोपतञ्चसम्बन्धविशेषं निवेश्य वृत्तिकाप्येवमन्यं इति नेन सितत्वमेकमेव चतुर्थान्यत्तु कल्पितं दा धा५
सीन्येन पत्नाप्यधिकर्तृत्वं स्मितं। संज्ञांतरेणाख्यानं पचापत्नपूर्वकमिति वा सप्तदीयात्। यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाश
ते। तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु द्विधा कर्म व्यवस्थितं। प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचित्काष्ठादिभस्मवत्। किंचिद्गुणांतरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्।
क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते। इति च तत्रैवोक्तं। कटं करोतीत्याद्यं काष्ठं भस्म करो कं३
तीति सुवर्णं कुंडलं करोतीति च द्वितीयं घटं पश्यतीति द्वितीयं आदित्यं पश्यतीत्युदाहरणीयं इति हेयं ग्रामादौ अतीति संज्ञांतरेणा
ख्यानं। क्रूरमभिक्रुध्यतीत्यत्र पूर्वकं कर्तृतीयापाशाश्रयोऽर्थः। तथा हि। स्वतंत्रः कर्त्ता स्वातंत्र्यं च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं धातुनोक्तिपेनि ए म० १३

छ२ कर्त्तृ ३

त्वं कारकेऽकर्तृत्वेऽप्यत्र इति वाक्यपदीयात्। तत्र स्वतंत्रपदात् पदीयो व्यापारो धातुनाभिधीयते तदाश्रयः कर्त्तेति। स्थाली पचति काष्ठानि पचंतीत्य
ए३ धाः पचंतीत्यादौ तुल्यः प्रयत्नेऽपि मेवेत्यादि गच्छते। न चैवं कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चेति मनोमयः प्राणशरीर इतिवाक्यस्य मनोमय
स्य जीवत्वे वाक्यशेषेऽत्रस्थितत्वात् संभवितास्मीत्युपस्थितकर्मत्वव्यपदेशो विरुद्ध इति भगवता व्यासेन विनिर्णीतं कथं सं
गच्छतां। उच्यते जीवस्य कर्तृत्वेऽपि प्रातिकर्मत्वमपि वाच्यं। कर्तृत्वं च तत्स्वातंत्र्यात् नो न चैकस्यैकदा संज्ञाद्वयं एकं कर्तृसंज्ञा कर्म
संज्ञा बाधत्वात् तथा चेतनापि द्वितीयापाशतः स्यात्। कर्मकर्तृत्वमाचप्रयाप्नितिरिति यद्विरोधव्याप्तभवति स भेदहेतुः। एवं च व्या
पारांशस्यैव धातुलभ्यत्वात् आत्मकर्तृत्वादीत्यर्थः। कारकं च कर्म यो क्लृप्तत्वात् करोतीत्यत्र ज्ञानार्थः पचति द्विविधः। सुहृदः म
यो जनको हेतुः कर्मकर्त्रोश्च मध्यपातिहाविर्भवति। कापि तेन हरिणा ग्रामं पति कर्मसंयोगं कुर्वन् मदभिन्नाश्रयकाहरिकर्मकसेवना कुलो व्या
पारः। ग्रामे भिन्नाश्रयकउत्पादनानुकूलो व्यापारो गोकुले कर्मकाभ्यनानुकूलकेसाक्ष्यपेक्षा व्यापारश्रितिशाब्दबोधः। कर्मणा तथैतोऽप्याह स्वाश्र या४
यव्यापारौ वा चैतन्यादिसाधकतमं करणं तमव्यर्थः प्रकर्षः। न चास्यैव नेन फलजनकव्यापारवत्त्वात् तादृशव्यापारवत्कारणं च धा४
करणं। उक्तं च वाक्यपदीये क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनंतरं विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतमिति तदनिर्दिष्टेऽपि न हि वस्तुव्य
वस्थितं स्यात् प्राप्यते इत्यपि विवक्षया दृश्यते परंतु विवक्षते इत्यनेन स्थाल्यादेः भावादिद्वितीयापासन्नत्वात् देवकोशे सूचयति न
वैकर्ता शास्त्रीयत्वेन वादिसूत्रेणमीमांसाधिकरणे शक्तिविपर्ययपाहित योगः करणस्यैव कर्तृत्वे करणशक्तिविपर्ययपातनिका

त२

वै०
१४

न पुञ्जे तेतिवाच्यं । तदेते षां मायाणां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति कृत्स्नं मेरेकत्वानयान्तस्य कर्तृतां प्रकल्प्य शक्ति विपर्यये पापत्ति नि-
ष्प्रमाणाकल्पने त्वभिप्रायात् । वस्तुतस्तु अपमात्रमेतदिति पथा वनक्षोभयथेत्यधिकरणे भाष्य एवस्पष्टं इत्यादि प्रपंचितं भूयो-
। तत्स्माच्चापायापोर्थः । सप्तम्यधिकरणे चेत्सधिकरणे सप्तमी । तत्राधारो धिकरणमितिसूत्राद्राधारः । तत्राश्रयत्वं । तत्राश्रयाशः
शब्दः । तत्त्वमवच्छेदकं । न चाश्रयत्वमात्रेण कर्मकर्तृकरणानामाधारसंज्ञा स्यात् । स्यादेव यदि ताभिरस्यानवाधः स्यात् । कारके इत्य-
धिकारविहितत्वसप्तम्याः क्रियाश्रयइत्येव पर्यवसितार्थं तत्र धाप्यत्र कर्तृकर्मद्वारा तदाश्रयत्वमस्येव स्थाल्यादेर्भूतलकटादेश्च
निरूढा स्त्यांप चुतिभूतलेव सति कटे शेते इत्याधुपपद्यते उक्तं च वाक्यपदीये । कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियां उपकुर्वत्क्रि-
या सिद्धौ शास्त्रेधिकरणं स्मृतं । एतत्त्रिविधं औपश्लेषिकं वैषयिकमभिव्यापकं चाकटे शेते गुरौ वसति मोक्षे इच्छास्ति तिले तैल-
मिति एतत्त्वसंहितायामितिसूत्रे भाष्येस्पष्टं । अवधिः पंचम्यर्थः । अपादाने पंचमी । तत्रावधिमपायेपादानमितिसूत्राद् पायो विश्ले-
षस्तज्जनकक्रियातत्त्वावधिभूतमपादानमित्यर्थः । कादवधिभूतमितिभावः । उक्तं च वाक्यपदीये । अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाच-
लं । ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते । पततो ध्रुव एवाश्वो [illegible] स्मादश्वात्पतत्यसौ । तस्याप्य[illegible]स्य पतने कुड्यादि ध्रुवमुच्यते । उभा-
वप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्मजे । विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते । [illegible] तत्क्रियापेक्षमेवधित्वे पृथक्पृथक् । मेषयोः स्वक्रि-
यापेक्षं कर्तृत्वं च [illegible] पृथक्पृथक् इति । अस्यार्थः । अपायो विश्लेषहेतुक्रियायां उदासीनमनाश्रयः । अनदावेशात् तत्क्रियानाश्रय- ध३ मे२ रम० १४

श्व३

त्वात् । एवं च विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सति विश्लेषाश्रयत्वं फलितं । वृक्षात्पर्णं पततीत्यत्र पर्णे स्पन्दद्वारणापसर्पतं । धावतो श्वा-
त्पततीत्यत्राश्वस्य क्रियाश्रयत्वात् । हि श्लेषहेतोरिति । कुड्यात्पततो श्वात्पततीत्यत्राश्वस्य विश्लेषजनकक्रियाश्रयत्वेपि न त्वविरुद्धमिष्या-
हाद्यस्माद् श्वादिति । तद्विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सतीति विशेषणीयमिति भावः । एवमश्वनिष्ठक्रियानाश्रयत्वात् कु[illegible]ड्यादपि ध्रु-
वत्वमित्याह । तस्यापीति । उभयकर्मजन्यविभागस्थले विभागस्यैकत्वात्तद्विश्लेषजनकक्रियानाश्रयत्वाभावात्तस्यापरस्य [illegible] वयमत्र- ध्या३ १४
त इति तत्स्यादित्याशंक्य समाधत्ते । उभावपीति । मेषांतरं इति यथा निश्चलमेषादपसरद्धि ती यमेषस्थले निश्चलमेषस्यापसरन्मे-
षक्रियामादायध्रुवत्वं । तथात्रापि विभागैक्येपि क्रियाभेदादेकक्रियामादायपरस्य ध्रुवत्वमिति । तथा च विश्लेषाश्रयत्वे सति तज्जन-
कतत्क्रियानाश्रयत्वं तत्क्रियापायपादानत्वं वा यत्क्रियावाचकधातुर्योगस्तु स्पंदः । तेन वृक्षकर्मजविभागवति वृक्षे वृक्षाद्वृक्षं पततीति
संगच्छते । तावृक्षत्वाने तावत्तं च मयावाच्यं किं तु अवधेर्लक्षणमात्रेहि निपाणो कर्ता मपोगानि प्रसंगस्योसं भवेन वाच्यको दोषप्रवेश-
प्रयोगे देशात्समवादिति तु प्रतिभाति । न चैवमपि वृक्षात्स्पंदते इति स्यादिति शंक्यात्राश्रीसंनो ज्वलितः राज्ञा ज्वलित इतिवदिष्टत्वात् ।
एतेन पंचमीजन्यापादनत्ववोधेस्वकर्मकधातुजन्यो पस्थितिहेतुत्वमिति समाधानाभासो प्यपास्तः । न चैवमपि वृक्षात्त्यजतीति
द्वितीयाकर्मसंज्ञयापादानसंज्ञापावाधेन पंचम्यसंभवात् व्यमोह नेतथा प्रयोगे पदिशोधाभावानुभवसिद्धत्वाद्धि पंचमीजन्याया-
दनत्ववोधित्वात् । हि भिन्नधातुजन्यवुद्धेहेतुत्वकल्प्यं व[illegible]हेका हि [illegible] तस्या हानिः स्वत्रत्यैत्वधाहार्ये । रूपं रसात्प्रयोगात्यत्र तु वुद्धि

सी० योत०

लां ३

वै० २५ परिकल्पितमपादानत्वं द्रष्टव्यं । दृष्ट्या त्विमेति पंचमी वाडुइंद्रवनिर्दिष्टविषयं किं हृषान्तविषयंत यात्रपेक्षितक्रियेति त्रिधापादानमुक्त
त इति वाक्यपदीयोक्तविविधापित्रसाक्षाद्यानुनाग्निर्निर्दिष्यते न निर्दिष्टविषयं यथा स्वात्मनातिपत्रवालेन गृह्यंगं स्वार्थं धातु गहान्तद्
पा त्वविषयं यथा बलाहकाद्विद्योतते निःसर गविषोतनेद्युतिर्वर्तते । अपेक्षितक्रियं च तदेतद्गृह्यादृच्छोधावमानपारलिपुत्रात् ।
अत्रागमननमर्थमध्याहृत्य ल्यबपः कार्यः । उद्देश्यस्य तुर्य्यर्थः । तथाहि संप्रदाने चतुर्थीति च कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानं इति
१८ सत्रात्कर्मणा करणभूतेन यमभिप्रैति स संप्रदानमित्यर्थः । तद्ग्रहणे च पादवदपि वर्त्रेते । तदुद्देश्यके छाविषयत्वं चेशे
त९६ प त्वमिस्येवष्टवेतवेनिरूपितं वशासनमेवत्रात्र करणापदं इडप्रदानमित्यधिकरणेकीते सोमस्येत्रात्र करणापदं इतिपदं तीति वि
प्रह(लं) हितं दंडप्रदानं नप्रतिपन्निः । किंतु वत्तुर्थी स्यात्यायेकमेति तिनत्रनिर्णीतं । रजकाय वस्त्रं ददातीत्यपि वंदि कोपाध्यायः शिष्याय चपेटां द
५ दातीति भाष्योदाहरणादिष्टमेव । वृत्तिकारास्तु सम्यक्प्रदीयते यस्मै तत्संप्रदानमिति स्वत्वर्थसंज्ञयासत्वापत्ते चिरतिपत्ततमर्थं वर्णयं
तो रजकस्य वस्त्रमित्येवाद्यः इदं भाष्याऽनिराकरणात् तुलस्याः गंगकर्मणो नं पेरणाः तु मत्याः चलभते संप्रदानत्वामिति वाक्यपदी क्रि४
याद्विविधास्यां पापाध्यं ददातीत्याद्यैर्नात्स्युपः प्राप्य यत्नेनानुमन्यते न निराकरोतिश्रृंके विभापगाद्ददाति । अनुमतपूजापा व्यापा पयांददाति
अत्र सर्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदः संसर्गः विभक्तीनां धर्मिवाचकत्वात् धर्ममात्रवाचकत्वे कर्मणोहितीयेतिसूत्रस्य स्वर समं गापन्नेः ।
कर्माद्येकत्वद्विताद्येन षार्शनान्द्विहितोपाद्य एकवचनं ब्रीहोणामोदकस्पारो धर्मिवाचकत्वाभावाच्च । सपोक्रमो द्वयोप्ययोः स राम० १५

दि९

त्वादिवत्यानि इत्यादिमिति भाष्ये चैतिर्किं । अत्राप्यपाविप्रकृत्येव लाभात्त्र विभक्तिवाच्यता किंत्वाश्रयत्वमात्रं वाच्यं । तदेवच ताराम्प
त२ नायकत्वरकं कार तीपापाद्यायापाद्रपिपंचम्याविभागाभावं चतुर्थ्यां उद्देश्यत्वमात्र मतएवाक्रत्रपिकरणमथिन्नं विहृध्यतरश्मिपे ६६२
त्याह शक्तिरेव वृत्तिपत्सामपीति शोषः शेषपष्ठीति सूत्रात्स्यात्वं संबंधमात्रे वाच्यं कारकषष्ठ्या तु शक्तिरेवसूचा । समसीपं चम्यो कार
कमेधुइतिस्वत्रे शक्तिः कारकमितिपक्षस्य भाष्ये दर्शितत्वात् एवंचदेवदत्तस्य गोवाद्गोणाप्रगोहा णाहतनमयादीपत्नत्रस्यत्र देव ५४
दत्तसंबंधि वीया गोमत्दभिन्नाश्रय कायामानुकूलो व्यापारेणाहेश्यकोगेहनिष्ठविभागजनकोगमनाधिकरणकोहस्तकरणकोमन्निष्ठव्या
पार इतिबोधः । पृथापयेउक्त प्रकारेणात्र मानम्स्पर्शपत्त घटं जानातीत्यादौ द्वितीयाविषयतापालस्रणेतिवक्तुकुलत्वदतोनेपापिका
न्यस्याह । स्वपांकर्मेतीति । स्वपंमाव । सुपांकर्मादयोप्यर्थाः संख्याचैव तथाति इ । प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्र तयुचेतिवार्त्तिकात
द्वाप्याम्यांकर्मादयो यतोपात्तत्रियमस्य चलाभः तथाहि । गोजमरमो दृक्कर्मणि द्वितीया । द्वोकपोद्विवचनैकवचनेइत्यादेः लः कर्मणि तह्
चेत्यिति प्रक्तितान्येकव चनद्विवचनेत्यादेरकर्मात्तपाकर्मादेस्तात्संख्यायाश्चवाच्यतालभ्यते । तथा तन्नियम स्त्राद्विविधोलभ्यते द्विती
याकर्मण्येव तत्तीयाकरणएवेत्येवमादि शब्दनियमः । कर्मणिद्वितीयैवकरणेतृतीयैवेत्येवमर्थनियमश्च । उभयथापि सिद्धनियम
विरुद्धलक्षणादिकमसाफल्यपांजकमितिपाप्तिकर्मणिनान्तरमितितिनिषेधविषयोभवेत्स्वेति सिद्धपालक्षणापि विभक्ता वप्र
पोजिके वात्रतएव विभक्तौनलक्षणोत्पादिनेयापिकहट हारोग्य वहार इति दिक् २५ इति श्री वैयाकरणभूषणसारे सुबर्थनिर्णयः

वै० ९६

समासे नामार्थानाहु एकं द्विकं त्रिकं वा यच्चतुष्कं पञ्चकं तथा नामार्थ इति सर्वे मीमांसकाः शाब्दिकनिरूपिताः एकं जातिः नामार्थ एवेन तस्याप
वगाच्छतो विरोधात् । अनेकव्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात् । न च व्यक्तीनामपि समस्तैकमेकत्वादिनियमनाभिरुद्धः । एवं हि एकस्या एव व्यक्तेर्वाचक
त्वपक्षमेवोक्तं तर्हि लक्षणापास्य समवेतापत्तं संसर्ग इति गौरवे । जात्या तु सह अपत्यमेव संसर्ग इति लाघवं किंच विशिष्टवाच्यत्वम
पेक्ष्यमाणे गृहीतविशेषणन्यायात् जातिरेव वाच्येति युक्तं व्यक्तिबोधस्तु लक्षणया एवं च न त्रिविभक्त्यर्थान्वयोपपत्तेरिति दिक् । यद्वा ।
केवलव्यक्तिरेवैकशब्दार्थः केवलव्यक्तिपक्षे एवानन्त्यप्रसंगस्यैकशेषस्य चार्थभेदेन तस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात् पुनः केंचेत्तदाच्यवहारणव्यक्ता
वेवत्तदूहणात् । संबंधितावच्छेदकस्य जातेर्व्यक्तिरूपे कैवेति न गौरवमपि न वैवं घटत्वमपि वाच्यं स्यात् शक्यतावच्छेदकत्वात् यथा च ना
गृहीतविशेषणन्यायात् तदेव वाच्यमस्त्विति चेन्न । अकारणत्वेपि कारणता वृद्धेः कृतत्वे वदत्वस्य त्वेपि लक्ष्यताव्यवच्छेदकघटत्वपुनःशक्यापि
संभवात् । उक्तं च आनंत्येपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणं शब्दः सुकरसंबंधो न च व्यभिचरिष्यतीति । बलात्तत्र न त्या कृतिपदार्थः कृ
स्तु यूनं प्रधार्थ इति भाष्यात् द्विशिष्टवाच्यं ऐकामित्यस्य चापमभिप्रायः । शक्तिज्ञाने विषयतया वच्छेदिका जातिरेव । तथा च घटत्वविशिष्ट
ध बोधे घटत्वांशे अन्यप्रकारकघटत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतेति कापेकारणाभावदुःसादिप्रपंचितं भूषणे । तदेतदभिप्रेत्याह द्विकमिति त ३
३ जातिव्यक्ती इत्यर्थः त्रिकमिति । जातिव्यक्तिलिंगानीत्यर्थः । सत्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था नपुंसकत्वं आधिक्ये पुंस्त्वस्त्रीत्वपः स्त्री
त्वं । तन्नछ इत्यपि तद्वाच्यं चात्र एव विरुद्धधर्ममाहात्म्यतदादिश्य द्वाभिधंते । कपोत्रिंदर्नेकलिंगत्वव्यवहारस्तु समानपूर्वीकत्वेन शाखा राम० ९६

पूर्वपक्ष विरोध परिहार पूर्ववत

ट: २

नाममेदापिपात् एवं च पदार्थपदे पुंस्त्वमेव व्यक्तिपदे स्त्रीत्वमेवावतत्पदेन पुंसकत्वमेवेति । सर्वे चैषा पंचपदार्थः इयं व्यक्तिः इदं वस्त्वि
ति व्यवहारस्तु तदीतानामिति चोपपद्यते । तत्र लिंगमर्थपरिच्छेदकत्वेनावेतीति पश्वादिशब्दोक्तंप्रसुत्वपीनाक्तीति प्रसुनेस्याद्दिवि
भिनीछागमादीनां गतत्वेन प्रयोजयतीति विभावनीयं न च पश्वादिशब्दोक्तलिंगस्यैव पश्वादिशब्दोक्तस्यापि साधारणोपंशकायव्यक्तिश
ब्दस्य नित्यस्त्रीलिंगत्वेन तथा संभवेपि पशुशब्दे नित्यपुल्लिंगत्वे प्रमाणाभावात् । पश्वानपायं गृहाचरं तप स्वेनमपि पथागवेदस्या
दिवेददर्शनाच्च । मीमांसायां चतुर्थे पशुनापजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोर्विवक्षितत्वान्नानेकपशुभिः पशुस्त्रिया वा याग इति प्रतिपा
दितत्वाच्च । वस्तुतस्तु विशेषविध्यभावे उभयपोतानां पुंस्त्वस्य व्याकरणे निर्णीतत्वात् वेदभाष्ये द्विजसादिषु छंदसि वाव च नमिति
नाभावाभाववदित्युक्तेः पशुशब्दस्य नित्यपुंस्त्वनिर्णयात् पक्वानेकगावामन्त्रवर्णादितिस्यापेनेव निर्णयः मंत्रवर्णो हि छागस्य व
पायामदस इति सूपताद्रव्छागस्येति छागणामसंभावितमितिभवतितत्तः पुंस्त्वनिर्णय इति विस्तरेणाप पंचितं भूषणे । चतुष्कं
संख्यासहितं त्रिकमित्यर्थः । पंचकं कारकसहितं चतुष्कमित्यर्थः । न च पद्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैवतद्वाच्यं । तत एव लिंगादीना
मपस्थितौ प्रकृतिवाच्यत्वमानाभावाच्चेति चेत्तस्या प्रत्ययवर्जितेदधिप्रयोगादौ प्रत्ययमजानानोपि बोधात् प्रकृतेरेव वाचकत्वं
कल्प्यते लिंगानुशासनस्य प्रकृतेरेव दर्शनाच्चेति । अत एव सुपक्षे पुनर्निर्बंधः प्रत्ययस्यैव वाचकतापायुक्तत्वात् [illegible]तिकावौ च

न१ घो १

पु१

वै० १७ कावास्पर्द्धित्वादीनां विभक्त्य इति वाक्यपदीये पिपक्ष्हद्रपस्य [illegible] त्वारनात्। गार्गेइति वद्धप्रस्थ लेख्युत्पादनं व्यंजयितुं पाणिते
नसहपस्तत्वादोव्यक्तं २६ शक्तत्वा वक्ताद्वोधे भासते नसो त्ति प्रपतो लोके यः शक्तो नुगमाहते। स्तुतिं हुमिवज्ञानं सर्वं शब्देन भा
सत इत्यादयतु भर्तृहरिणोक्तेः। विस्तुसु त्वोर्पसारादावर्थो त्वारणासंभवेन विना शब्दविषयं शाब्दबोधासंभवाति स्वितिसोपि प्रातिपदिकार्थः
। नचलक्षणापानिर्वाहः निरूढलक्षणायाः शक्त्यनतिरेकात्। जवगडदशसु त्वारेयस्पादो शा [illegible] यहेणशक्तसंबन्धरूपलक्षणापात्व तो४
पहास्त्वात्स्वज्ञाना पाश्च इतेरनुपपोगात्। गंगमस्त्वारपेत्यादि भाषायां शक्ता नामनुकरणे सा कृता संपतिपन्नेन्तपांशक्तभावेन परन
पेलक्षणापा असंभवा छेत्यभिप्रेत्यपोगापिकचित्सातिपदिकार्थइत्याहे शब्दोपिपदिभेदेन विवक्षास्यात्तदानधानो चेत्थाद्यादिभिः
पु६ सिद्धोप्यसावर्थो वभासते यथा [illegible] कार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षा त्वनदाशब्दोपि प्रातिपदिकार्थः। [illegible] १६
[illegible]। पतिभेदविवक्षात्वनदाशब्दादिमिरुपस्थितोपि प्रथयवभासते।
यथाभेदेनो। उपस्थितत्वा ह्रासते हृपर्थः। अपंभावः। अनुकार्यानुकरणयोर्भेदेनुकार्यस्य पदादनुपस्थितत्वात्तत्सिद्धपत्वाक्तिरूपया
जै३ अभेदे पत्यक्षे विषयस्पहेतुत्वात्तस्य स्वरूपं पद [illegible] न्योपस्थितिमादायशाब्दबोधविषयतोपपत्तिरिति। एतयपातिप्रसंगवारणाय बृहत्ति १३
जन्यपदोपस्थितिरेवहेतुस्तत्यापत्त्वाग्रपतेः पाहनिमतस्यसत्त्वात्तत्पपत्तिः। निरूपकताग्रपतोन्यतरसंबन्धेन वृत्तिमतपवशा
दवोधविषयत्वे कल्प्यते इत्पनवद्या। संबन्धस्तो भपतिरूपत्वात्पदार्थस्य वृत्तेर्बोधकत्वेन तस्मात्प्रिज्ञानसंभवाचेति। उक्तं च वाक्य एम०

दू१

पदीये। प्रात्यत्वं माह कत्वं च [illegible] स्वीतेजसोपथा। तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते इति विषयत्वमनादृत्य शब्दैर्नार्थः प्रकाश्य
ते इतिचेति २८ पसंगादनुकार्यानुकरणयोर्भेदपक्षे साधकमाह अतएव गवित्याह भूसत्तायामितीह शंसप्रातिपदिके नापिपदं
यो२ मा अनुतत्स्तते गवित्यप्रमाह भूसत्तायामित्यत्र माह [illegible] पते नुकरणशब्दा अनुकार्यात्प्रभिद्यंते अत्र तेषामर्थवत्त्वाद्यभावाद
ने४ र्थवद्धातुरितिप्रवृत्तौ पदत्वं न वा प्रातिपदिकत्वं अथ च साधुत्वमित्युपपद्यते अन्यथा प्रत्ययः परश्चाद्युपदं नभुंजीते तिनिषि
घादितिघनाद साधुतापत्तिरित्यर्थः २९ इति श्रीमद्भट्टोजिमहात्मजकोण्डभट्टकृते वैयाकरणभूषणसारे नामार्थनिर्णयः स
मासः। समासान्विभजते सुपांसुपा [illegible] तिङानाम्नाधातुनाथतिङांतिङास्तथैतेनेति चद्गेयः समासः षड्विधो बुधैः सुपांसुपा प
दहपमवित्वं तं राजपुरुष इत्यादिः। सुपांतिङा पूर्वपदं स्वर्गं तं सुतरं तिङंतापद्यम् पत्रा अनुव्यचलत। गतिमतोदात्तवताभिङा
पिसमास इति वार्तिकात्समासः। सुपांनाम्ना। कुंभकार इत्यादि उपपदमतिङिति समासः सवगति कारकोपपदानां कृद्भिः समा
सवचनं प्राक् सबुत्पत्तेरिति परिभाषपाभवति सबुत्पत्तेः प्राक्। अन्नेन्तरपदे सबुत्पत्तेः प्रागित्यर्थः। अन्पया चर्मक्री [illegible] ती४
त्यादौ नलोपानापत्तेः। सुपांधातुना उत्तरपदं धातुमात्रेण तत्तु मिटुं तं कटप्रूः। व्यायुजत्काः। वृत्तिभिदा प्रत्ययकटप्रुवे श्रीणां दीर्घ
त्वेतिङा त्तिङ्किकात्तिङ्ंतिङाप्पिवतरवादतापचततेत्पादि आख्यातमाख्यातेनक्रियासातत्ये इति मयूरव्यंसकादिगणे सत्रा
ततिङा स्ततेनो एवं पदंतिङं नसन्नरपदं स्वर्गतं जहितंवः। जहिकर्मणा वहुलमा [illegible] क्ष्णपेकर्तरिं चाभिदधातीति मयूरव्यंसका

वै०
१८

घंतगेणास्त्रात्ता। अंपंषष्ठिभोपि समासः सह सुपेसत्र योगविभागेन भाष्ये ख्युत्पादितः स्व एः शाङ्कोकभादो २८ स्वपंभाष्यादिभिर्हंतद्

हं अुतायाघया वीन वैया करणा क विभागस्य व्या ख्याति आम्नादिभिः लक्षणा स्यथापि कलंदपतिसमासक चतुर्धेति प्रायो वादस्तथा सत्र

पाःपायपूर्व पदार्थादि प्राधान्य विषयः स च भौतद्ध्याव्लोपिर स्वायव्यादिव श्थितः चतुर्धा अव्ययीभाव तत्पुरुषद्वंद्व बहुव्रीहि भेदा व्री३

त् अपं प्रायोवादः भूतपूर्वः द्वन्द्वः कारमूः आयन तत्पुः वाणयो विवेसाघ संग्रहात् पाऊर्व पदार्थ प्रधानो व्ययीभावः उत्तरपदार्थ

प्रधानस्तत्पुरुषः उभय पदार्थ प्रधानो द्वंद्वः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरित्यादि लक्षणमपि प्रायिकं। उन्मत्तगंगं सूपप्रति। अर्धपिप्प

सा६ लीदिकाः। शशकुशपलाशमित्यादौ परस्परव्यभिचारात् तथाहि उन्मत्तगंगमित्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्राधान्याभावाद्व्याप्तिः अन्यपदा

र्थप्राधान्याद्बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिश्च। अन्यपदार्थे च संज्ञायामिति समासात्। सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्पुरुष

ष्५ लक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च। सुपप्रतिना मात्रार्थे इति समासः। अर्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभा

वातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च। अर्धं नपुंसकमिति समासात्। एवं पूर्वकायइत्यादौ एव्याहिबारतिबहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्या ६४

द्वंद्वातिव्याप्तिर्बहुव्रीह्यव्याप्तिश्च। शशकुशपलाशमित्यादि द्वंद्वसमाहारेन्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीह्यतिव्याप्तिर्द्वंद्वाव्याप्तिश्च। स्या

दिति भावः। सिद्धांते त्वव्ययीभावाधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यादि द्रष्टव्यं। असंभवश्चेत्यामित्याहाभौमास्यादित्यादिरेखागव

यादिनिष्ठसंज्ञा गुणादेवा लवणस्य लक्षणस्य वदेतेषामपि न समासलक्षणत्वं बोधकतानुत्तद्वंद्वस्यादिति भावः २९ न एवं परा तु१

रा०
२८

र्थप्राधान्यादिसमासेस्त्वचेंतथाहि। समर्थः पदविधिरिति सूत्रे भाष्यकारैरनेकधोक्तेषु पक्षेषु जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थपक्षयोरेकार्थीभा

वव्यपेक्षापक्षयोः पूर्वस्मिन्नभ्युपेतात् राजहत्स्वार्थपक्षेउक्तव्यवस्थानासंभाविनीत्याशंक्यमनसिकृत्याह जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे द्

वेत्री ते पुनः त्रिधाभेदः संसर्ग [redacted] उभयं चेति वाच्ययेव्यवस्थितेः जहतिपदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था। पदेवणीवद्द्रोपदानामान

था५ नर्थक्यमित्यर्थः। अयं भावः समासशक्तेव राजविशिष्टपुरुषभानसंभवेन राजपुरुषपदस्यापि पृथक्शक्तिबोधकत्वे कल्पं वृषभवका या४

दिपदं घट पादिपदानामिवाअन्यराजपदेन विग्रहवाक्ये इव राज्ञः स्वार्थोपस्थितिः सत्वात् द्वस्य राज्ञः पुरुषस्येनैव न्वाद्

स्य राजपुरुषसस्याप्याप ह्नेरितिअजहदिति। न जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा अजहत्स्वार्था। अयमभिप्रायः राजपुरुषादिसमासादौ

नातिरिक्ता शक्तिः कल्प्या भावात्। कमप्राज्ञादिपदाद्ध्याथौ पस्थितिः संभवतः कल्पनस्य गौरव पराहमतो चो। कमशक्त्या गाप्य

मामाणिकः कल्पनात्। तथा चाकांक्षादि वशात् कमशक्त्या विशिष्टार्थबोधः। अपमेव व्यपेक्षापक्षो मतांतरेण भाष्यकारैरुक्तः। न चा

त्रमते समासेअद्वस्येति विशेषणान्वयापत्तिः सविशेषणानां वृत्तिर्नेति नस्य वाविशेषणयोगेनेति वार्तिकात्। तथा चैतन्मते षा

दिनां प्रयोगमात्र पदार्थे सत्वात् स्वपदार्थप्रधानस्त्वाद्व्यवस्थासूपपादेति भावः प्रसंगात् त्रिभेदस्यापि निरूपयति ते पुनरिति। द्वितीयपिदनी ६३

त्रिविधे वाच्य चेति व्याप्त। वाच्यमेवाह्यमे दृत्यादिभेद अन्योन्याभावः तथाच राजपुरुष इत्यादौ राजकीयमित्र इति [redacted]

बोधः अपस्याघावातं चराज पुरुषः स्युदाहरति वद्राजपुरुषादेवदनस्य चात्मपिस्यात्तथा व्यत्येतद्धि रोधात्रे वमपागद्इतिभावः। राजसंबं

वै० १९ धवानिसेव शाहंमानमेदत्तत्र रकालमुपलिप्तत इत्याशयेनाहसंभवेइति निगमना विरहस्य स्वामिकेपि राजपुरुषइत्यादिप्रयोगा
पत्तिं च मनसि कृत्वोभयथाप्यमित्याह ॥ उभयथेति तथा चाराजकीयमिश्रोराजसंबंधवोध्यपमितिवोधः ॐ अपेक्षावादस्येव पुंकि
भाष्यविरुद्धत्वात्तन्मूलकः पूर्वपदार्थप्रधानइत्याद्युत्सर्गोप्युक्तः किंतु रेताग व्यवस्थाप्ये नोक्तमभीपिपरंपरयैव वोध कृदत्या श
येतन्मसमाधत्ते ॥ समासे त्विति न्नेव शक्तिः पंकज शब्द वत्ताव हुनां हन्ति धर्मीणां वचनैरेव साधनंस्याम्मह होरेवं तस्मादेकार्थी
भावस्याश्रितैः समासइति रिहत्तिमाचो पलक्षणं सामर्थ्यः पदविधिरित्यत्र पदमुद्दिश्य यो विधीयते समासादिः ससमर्थः विग्रहवाक्या
स्पे० १ र्थाभिधाने शक्तः सन्नसाधुरितिहव्यार्थं स्वभाष्यास्वभात पदाहे र्थ्यक विधित्वे च कृत्स्नद्धितसमासैकशेषसनाद्यंतधातुरूपा
सपंचस्रवृत्तिषु वा शत्रुस्वीकर्त्तांग्य पेक्षावादिमते इत्यंगशक्तिं साधकमेवेत्याशयेनाहपंकजशब्दवदिति पंकजनिकर्तृरूप ना० ६
योगादेवोपस्थितौ तत्रापि समुदायशक्तिर्न सिध्येतानचपंक्षत्वरूपेण्णोपस्थितयेतत्कल्प्यतइतिवाच्यं चिनावादिपदेपि स्वामित्वेनोपस्थि
तयेतत्कल्पनावृष्पकत्वातालसत्प्ये वत्तयोपस्थितिरितिचेल्पंकजपदेपिसास्तु वचाएवं रथकारपदेपि तथा च वपीस्तु रथकारोग्निमा त्र ५
दधीतिसत्रापि विनालक्षणांह स्यागेन ब्राह्मणादि विषयत्वेवापपत्तौ तत्कल्पनां कृत्वा जातिविशेषस्याधिकारित्वं प्रकल्प्यपूर्व
विधाकल्पनमप्युक्तं स्यादितिभावः ॥ साधकांतरमाह ॥ वहूनामिति धर्मो विशेषणानि सं त्याघपो गारयत्तेपोवचनैः साधनेनगो सम० १९
रवमित्यर्थः ॥ अयंभावः विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राज्ञः पुरु षइत्यत्रेव राजपुरुषइत्यत्रापि सात विशेषणाघत्वपः राजपदेनस्वनेत्राप

पस्थितिसत्वात् विभाषावचनं च समासनियमवारणाय कार्यंनतु सविशेषणानामिति वचनान्न विशेषणाद्यन्वयः विभाषावचनं च
हत्तमेवेत्याशंकां समाधत्ते वचनेनेति न्यायसिद्धमेव स्वं व्यपेक्षाविवक्षायां व्यासस्य वैकार्थीभावे समासस्येति स्वभाव एवप्र
योगनियमसंभवात् सविशेषणस्य विशिष्टशक्तो राज्ञः पदार्थैकदेशतया न्वयासंभवात् न्यायसिद्धमिति भावः अतएव व्यपेक्षा
पक्षरूढ्यादव्यर्थे तस्मिन्न पेक्षापां सामर्थ्येपी सावैकार्थीभाव कृतो विशेषः सव क्तव्य इतिभाष्यकारोगाह प्रणाम पुक्तं ३१ तथा स्व
चू०१६ स्वादितेनिकी शांविनीर्योद्घतघटो गुडधानाः केशचूडः सुवर्णालंकारो द्विदशासमपणीत्यादावितरेतरयोगा कांतपुक्त प्रणीमि ति ५
श्रसंघातविकारसु सपलोपावी घर्षीच चनिकोच्चा च्यइत्यतिगोरथं स्यादितिद्वृगांतरमाद चकाराद्दिनिषेधोप्यवङ्मयस्त
त्रिभंजनं कतेथं तन्यायसिद्धत्वस्याकं तदितिप्थितिः आदिना घनश्यामः हंसगमनेत्याहाविवाही नां पूर्वो क्तानां च संग्रहः रूप
णात् माहावङ्मयस्त्रिभंजनमिति अपमाशयः चित्रगुरित्यत्र स्वाम्यादि प्रतीतिरनुभवसिद्धा न चतत्र लक्षणा मानोदकोग्राम इ
त्यादौ तत्संभवात् मात्रिक चैभिन्नमुदकमित्यादिवोधोत्तरं तत्संबंधियामलक्षणा यामप्युदककर्तृकमानिकमेव ग्रामस्य स्यथीना
मातापानेति क्तप्रत्ययस्येव कर्तृथे कस्यकर्मणि लक्षणेति च न हि समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयस्यापत्ते रुदकामि
न्नमानिकमेतिस्यात् अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभंगापत्तेः ॥ यो मेषात्वियथेनपाकर्तृता संबंधेन
भेदेनोदकस्य तत्रान्वयोसंभवः अन्यपदेवदत्तः पच्यत इत्यत्र कर्तृता संबंधेन देवदत्तस्यान्वयसंभवेनानन्वयानापत्तेः ॥ अ

त्रै४

वै० २०

योदकाभिन्नकर्तृकाप्राप्तिरिति बोधो न त्वं तत्संबंधिप्राप्तिमोल्लख इति चेन्न। प्राप्तेर्यो लभ्यते प्राप्त्यर्थकृतेर्विशिष्यप्राप्तावसंभवात्
प्राप्तृत्व प्रकृतिप्रत्ययोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति व्युत्पत्तेः। प्राप्तपदप्रावि विशेष्यत्वेन तस्या एव वा भाव्यत्वे नोदकेन सममभेदान्वयापत्तेश्च एवमू
ब... ग्ररथः उपहृतपशुः उद्धृतौदना ...पाचिकेत्यादावपि द्रष्टव्यं। अत्र हिरण्यकर्मकवहनकर्तृपशुकर्मकोपहरणोद्देश्यः। उद्धृतौदनकर्म
३ कोद्धरणावधिः वद्रया ...विकरणमिति बोधः प्रत्ययमात्रविशेषणस्य व्यतिरिक्त हन्ति प्रत्ये चघटत्वविशिष्टघटपदस्य बोदककर्तृकप्राप्ति
कर्मत्वविशिष्टे प्रासादक इत्यादिस्मृतावपशब्दत्वनिर्वाह इति भावः ३३ साकांक्षत्वमाह अत्रेति बहुव्रीहौ सुसन्तंतरकल्पना। कुत धप
त्याग्रस्थाक्तित वृत्तिलिंशक्तिं न कल्पप्रेत्य प्रभावः। चित्रगुरित्यादिषु चित्रगोस्वाम्यादिप्रतीतिर्नेविना शक्तिमुपपद्यते। न वृतन्न लक्षणा थप
स्याहिन चित्रपदे चित्रस्वामिगोरिति बोधापत्तेः। नापि गोपदेगोःस्वामी चित्र इत्यन्वयबोधापत्तेः। चित्राद्विमान्वयपलक्ष्ये कदेशत्वेन तत्र
गवादेरन्वयायोगात्। न च चित्राभिन्नगोमिति शक्तपस्थाप्यपोरन्वयबोधोत्तरं ताद्दशगोस्वामीगोपदेन लक्ष्यत इति वाच्यं। गोपदस्य
चित्रपदस्य वा विनिग्रमनाविरहेण लक्षकतासंभवात्। तान च गोपदे साक्षात्संबंध एव विगमकः इति वाच्यं। एवमपि श्रीमोदकः कृत्तवि
स्व इत्यादौ षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहौ विनिगमकाभावः। यौगिकार्थकर्त्रर्थ कृतपासाक्षात्संबंधाविशेषात्। न च पदद्वये लक्षणेति तन्नेपापि
कोर्ऽकेपुकं। बोधाद्वित्रिप्रसंगात्। तान च प्रत्यक्षस्वार्थतात्पर्यग्राहकत्वादेकस्मिन्नेव कदा लक्षणा न द्वयोरिति न बोधाद्वित्रिगिति वाच्यं। एवम
पि विनिगमनाविरहात् द्वयोरेव लक्षणापत्तेश्च संभवात्। न च चरमपदे एव सा प्रत्ययार्थान्वयानुरोधात् प्रत्ययानां सन्निहितप

राम० २०

दार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति वाच्यं। एवं हि बहुव्रीहौ सर्वसंभवापत्तेः। अनेकमन्यपदार्थे इत्यनेनानेकसुबंतानामन्यपदार्थप्र
तिपादकत्वेन विधानात्। किंच एवं सति चदादिपदेष्वपि चरमवर्ण एव वाचकतानाकल्पनापत्तेः। सर्वस्वर्णानां सपेशाहकत्वेनो
पयोगसंभवात्। एवं सति चरमवर्णमात्रस्य वर्णार्थबोधकत्वमिति चेदन्नपुदक...पदमात्रस्य वर्णार्थस्य पापत्तिरिति कल्पनम
त्वविस्तरः। एवं चास्य पदस्यार्थे बहुव्रीहौ सुसन्तंतरकल्पना। उक्तयुक्तेः। अगत्याशक्तेंतरकल्पनाक्तेः समासाः। लक्षण शक्तोपपत्तिरितिस्यु
त्यप्रत्तिस्यादत्रत्वाक्तितकिं सर्वत्र समासे शक्तिं न कल्पयेरिति वाच्यार्थः प्रतिपत्ते साधवादिनो नैयायिकमीमांसकाद्यः। नन समासे
सेप शक्तिः राजपुरुष इत्यादौ राजपदादेः संबंधि लक्षणायैव राजसंबंधाभिन्नः पुरुष इति बोधोपपत्तेः। अत एव राज्ञः पदार्थैकदेशतया न
न४ तत्र शोभन ... इत्यादि विशेषणानन्वयः। न वा घ ... स्यामोति च्यो गोबिंगोरिक्थ इत्यादावित्यादिप्रयोगापत्तिः। उक्तार्थत्वात्पाइवक्तांतादिपद
प्रयोगासंभवात्। न वा विभाषेति सूत्रावश्यकत्वं लक्षणया राजसंबंधाभिन्न इति बोधपिपापं समासस्य राजसंबंधे वाविनिति बोधो
ऽपिपाद्यो विग्रहस्येत्यादिप्रयोगनियमसंभवात्। नापि पंकजपदप्रभृतिं वदीशक्तिसाधिका तत्रावयव शक्तिमजानतोपि बोधात्। न
च राजत्वप्रकार लक्षणायाः तत्पर्योविशिष्टार्थप्रत्ययः संभवति। अत एव राजादिपदशक्तग्रहे राजपुरुषश्चित्रगुरित्यादौ नवो धः। नापि
चित्रगुरित्यादौ लक्षणासंभवे प्यपष्ठ्यर्थे बहुव्रीहौ लक्षणायाः असंभवः। बहुव्रीह्यन्यपदे भंजमापत्तेरिति वाच्यं। प्राप्तोदक इत्यादौ

वै० ११

कुंडकपदेस्वलक्षणास्वीकारात्। पूर्वपदस्य यौगिकत्वेन तल्लक्षणाया धातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतयाविलंबितत्वात्। प्रत्ययानां
संनिहितपदार्थे तस्वार्थबोधकत्वस्य सत्तुरोधात्। घटादिपदे चातिरिक्ताः शक्तिः कल्प्यमानाविशिष्टे कल्प्यते विशिष्टस्यैव संके
तितत्वात्। बोधकत्वस्यापि प्रत्येकं वर्णेष्वसत्वात्। पंकजे चार्थसंनिधानेन प्रत्ययार्थान्वयबोधव्याप्योत्तरपदस्यैवसा कल्प्यतइ
तिविशेषः। स्वीकृतं च घटादिपदेष्वपि चरमवर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसकैः ● र्व्यैसिद्धः अत्रे वाच्यते। समासेषु त्वस्वीकारे तस्य
स्य प्रातिपदिकसंज्ञादिकं नस्यात्। अर्थवत्ताभावेनार्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यस्याप्रवृत्तेः। न च कृत्तद्धितसमासाश्चेत्य
त्र समासग्रहणात्तत्। नस्यादिति प्रमाद्यं तावतामा भाष्यसिद्धापावेयाकरणभूषणेस्यसंमतिप्रादितत्वात्। समासस्वाके शक्त्यभावेन श
क्तिसंबंधरूपलक्षणाया अप्यसंभवेन लाक्षणिकार्थवत्वस्याप्यसंभवात्। अर्थवतिप्रसिद्धिरित्यारभ्यप्रयोजनस्तु विनिरिशप्रसङ्गादिभाष्य
सिद्धः। तस्माद्याप्रातिपदिकमित्येवसत्स्यतां। कृत्तमर्थवदादिसत्त्रद्वयेन। समासग्रहणं च नियमार्थमस्तु। तथा च निवृत्त
भिन्नप्रातिपदिकमित्यर्थोत्समासस्यापि सा स्यादिति चेन्न। यापिमत्येकं वर्णोश्चसंज्ञावारणार्थत्वाद्वाक्यकत्वेन समासप्यापि
तारवस्थेऽमेवात। यथाच प्रातिपदिकसंज्ञारूपकार्यमेवार्थवत्त्वमनुमापयति धूमइवबह्निं। किंचैवं चित्रगुमानयेत्यादौ कर्मत्वा
यन्वयायपत्तिः। मत्पक्षे तु यौगिकस्वार्थबोधकत्वस्य तुत्सत्ते विशिष्टोत्तरमेवप्रत्ययोत्पत्ते विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात् एक०

सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वस्योत्पत्तेरेव कल्प्यत इति। तत्र डपकुंभं अर्धपिप्पली इत्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्वये न व्यभिचा
रात्। न च तत्रापि संनिधानमेव। अनुशासनिकसंनिधेर्विवक्षितत्वात्। तथा च प्रत्ययानां पानुशिष्टासातदर्थगतस्वार्थबोधप्रति।
समासे च समस्यमानप्रदोत्तरमेवानुशासनमिति वाच्यम्। स्वार्थवत्त्वेनविशिष्टस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विशिष्टोत्तरमेव विभक्त्यनु
शासनात्। अयमक्रतितिं अपि विभक्त्यर्थान्वयस्यैव कल्प्यत इति चेन्न हि पंकजमानयेदंडिनं पश्य मूलिनं पूजयेत्यादौ पंकदंडमू
लेधानयन्नदर्शनपूजनादेरन्वयप्रसंगात्। अथ घटादीनामन्वयस्य घटे प्यानयना चयायत्तेश्च। न च दंडादीनां विशेषणतया नतत्रानयना
यन्वयः। पाकान्नीलपधर्मीत्यादौ इत्यादौ पाकधर्मादिजन्यतायांरूपस्तुरवादावनन्वयप्रसंगात्। पत्र प्रकृत्यर्थतत्वं तज्जन्यज्ञानविष
यत्वमात्रं तत्संज्ञाविरूद्धमिति। तत्र घटं पश्य पत्र घटपदास्मंवाये नोपस्थिताकाशावारणापहृतत्वात्प्रकृत्यर्थत्वस्याव्यापकत्वात्
अथप्रत्ययप्रमाप्रतिपदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेन्न। राममानयति कृष्णो दंडेनेत्यत्र कृष्णोदनीपार्थान्वयप्रसं
गात्। अथसमस्यमानपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वं समासोत्तरविभक्तेः कल्प्यत इति चेत्त्वास्त्वं कल्प्यं कल्पस्य प्रतिसार्गं व्यापे
क्ष्यसमुदायशक्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वात् इत्यादिकं अपि च। समासे विशिष्टैकत्वस्वीकारे राजपुरुषश्चित्रगुः नीलोत्पलमित्यादौ स
बंधानन्वयप्रसंगः राजपदार्थः संबंधिनिलक्षणापाप्यपित्तंडुलः पचतीत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेणतंडुलादेर्याकादावन्वयवारणा ता०२
यप्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधंप्रतिविभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुतायाआवश्यकत्वात्पुरुषादेस्तत्त्वाभावात्। तंडुलः श्रम्येदसा

वै० ३२ दीव्यमानतिपदिकार्थैकप्रथमार्थात्तं तुल्यादेर्लक्षणस्य च युक्तेः अभेदेनैवान्वयः पुरुषेणान्तं तुल्येनेत्यादौ च विशेषणविभक्तिरभेदार्थोपार्थिकी
वाच्यपरतिनातिप्रसंगः तथा च समासे परस्परमन्वयासंभवादावश्यिके वृत्तसमुदायस्य तादृशविशिष्टार्थे शक्तिः किं च राजपुरुषइत्यादौ
संबंधिनि संबंधे वा लक्षणायाः राज्ञः पुरुष इति विवरणविरोधात् समासे समानार्थकवाक्यस्य विग्रहत्वात् अन्यथा तस्माच्छक्ति
निर्णयो न स्यात् नोत्पन्नः राजसंबंधरूपः पुरुष इति बोधप्रसंगात् विरुद्धविभक्तिरहितत्वात् प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेः इत्यादि प्र
पंचितं वैयाकरणभूषणे अत एव षष्ठ्यंतु विप्रश्रमसम्भ्रमसमुदायस्य विधानं युक्तं एकपदस्तत्वं गापत्तेरिति तत्तो
पोद्देशः स्विष्टकृतं प्रजातीस्य त्रांणानुवादेन नत्रित्वविधानं युक्तं एकपदत्वानापत्तेरिति दर्शमपौर्णमासे चैनिरूपितं संगच्छते चा
रुणाधिकरणारंभः अन्यथा अरुणापदएकहायन्यापिंगाक्ष्या सोमं क्रीणातीत्यत्रारुणापदवैदिनयोरपि एकाद्दत्ताद्दिगुणमाभवा
चकतन्या अमूर्तेनाक्रीणातौ करणतासंभवस्य तत्पत्ता द्रारुणपद्येव ग्रामं दर्शकापत्त्यसंभवादिति प्रपंचितं भूषणे तस्मात्समा भे ५
सशक्तिपक्षो जैमिनीयैरवश्यमभ्युपेयः इत्यास्तां विस्तरः ३२ राजपुरुषइत्यादौ राज्ञा वा सो पुरुषश्च सोऽयं विग्रहः चित्रगुरित्यादौ च चि
५३ त्राणां गवां यमिति वा समानार्थत्वात् अनुरोधात् यद्यपि प्रथमांतानामेव बहुव्रीहिरिति शेषो बहुव्रीहिरितिसूत्रात् लभ्यते इतिप्रथमां
तपक्षे वा समाचित्राणां गवां वो पत्यं ते वं संभवत्ये वा षष्ठीति समास विधानात् राज्ञः पुरुष इतिच पक्षे वा अंततः यापि तत्समान विग्रहत्वेऽभिप्रायार्थे
त्वात् किं तु क्लृप्ते वेति मीमांसकाः तान्प्रत्संभावित्यति अत्यामंतहित तत्कर्तोपेलिं किं चिद्दुपदर्शकं गुणप्रधानभावादौ तत्वदृशो वि

गम० ३२

च २ पर्यायः तद्धितवृत्तेर्यत्किंचिदर्थबोधकं विवरणमात्राख्यातं तत्र विपर्ययो दृष्टः तथाहि आसिकः कुंभकार इत्यत्र आसकरणकव्यापारः अप:
कुंभानुकूलव्यापाराश्रय इति बोधः अक्षैर्दीव्यति कुंभं करोतीत्यत्र अक्षकरणिका देवनानुकूला भावना कुंभोत्पत्त्यनुकूला भावनेति
बोधः इत्युत्तरपदैकार्थता भावनाप्राधान्यं सत्तो मीमांसकस्यापि गुणप्रधानभावांशव्युत्पासो न विवरणत्वे बाधकः इति ना
त्रपाक्षिकस्य चित्रागावो यस्येत्यादिविग्रहत्वे बाधकमस्तीति भावः ३४ न च वृत्तिकरणत्वस्वरूपेण समासे शक्तिरस्तु चेत् तथा विग्रहतया
पियर्शी तत्पुरुषकर्मधारययोः शक्तिमत्ता विशेषान्निषादस्थपत्यधिकरणासिद्धांतसिद्धिर्न स्यात् इत्याह पयेवस्यका दृष्टा वा विहृत्य पा
क्षस्थानाच्छिनः शक्तियंहेतन्तरा लवद्धिं गत्वेचितनापयेवस्यं स्वासो शाब्दबोधश्चनुस्माद् विहृत्यसो याकहणाश्च तदानीतन व लाघ
मारापाधिकरणाविरोधस्यर्थः अयंभावः निषादस्थपतिपदे समासशक्तिपक्षे निषादरूपनिषादानां वस्थपतौ निषादस्थामिके
पुरुषान्तंबत्सयं सत्र शक्तत्वान्निर्णीतं तथा च नानार्थत्वात्परोहि शेषा भवातितिन्याये नतत्कल्पना पां पदद्वये न पूर्वोपस्थितार्थे
एवोपाष्ठित्यादिलोहवीं तत्कल्पनमिति परेषामपि सततिता त्पर्यपिष्ठीः एवे शक्तिवत्सलक्षणापादुर्बीतत्तत्रस्मपमेव कल्प्यको स्व
त्राशिष्य नतरनि द्विक ३५ इति वैयाकरणभूषणसारे समासशक्तिनिर्णयः समाप्तः शक्तिप्रसंगान् स्वाः स्वरूपमाह इंद्रियाणां स्वविषयेष्वना टी ४
ता २ दिर्योग्यता यथाग्नेनादिरर्थैः शब्दानां संबंधो योग्यता तथा इंद्रियाणां च क्षुरादीनां स्वविषयेषु चाक्षुषेषु घटादिषु यथा अनादिर्योग्यता
त दीप चाक्षुषादिकारणता तथा शब्दानामपि स्वार्थैः सह तद्बोधकारणतैव योग्यता सैव शक्तिरित्यर्थः न तु नवीन कारणत्वमनादिमत्

वै०
१३

तं शक्तिः। आधुनिकदेवदत्तादिपदे तदभावात्। अन्यथापि आदिसंकेतात् ज्ञानेप्यन्वयबोधप्रसंगः। लाक्षणिकातिप्रसंगेश्चेतिसंकेत
ज्ञानमपि हेतुर्वाच्यम्। तथा चावश्यकत्वात्स एव शक्तिरस्तु स चाधुनिकेपि आदेगवादौ च स्वरूपति चेतावद्वाच्यते संकेतानस्वरूप
ग्राहेतुः। अगृहीतशक्तिकादर्थबोधप्रसंगात्। नापि सामान्यतो ज्ञातः प्रमेयत्वादिना तज्ज्ञानेपि बोधप्रसंगात् नापि संकेतत्वेन तद्‌ज्ञा
नं हेतुः गवादिपदे धीश्वरेच्छासंकेतत्वेन तज्ज्ञानमस्माकं लौकिकमीमांसकादीनां तत्र हर्षबोधजनकत्वं यदि च तामेव बोधे न व्यभि
चारात्। न चार्थधीजनकतावच्छेदकत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः ततोपि लाघवेनार्थधीजनकत्वेनैव हेतुतापाम स्मात् प्रक्षसिद्धेः। न चाधुनिकदे
वदत्तादौ संकेतज्ञानादेव बोधे नास्य व्यभिचारः तत्रापीदं पदमेनमर्थं बोधयत्विच्छायदेतत्पदं तदर्थबोधकत्वस्यावगाहने व्यभिचाराभा ती० ६
वात्। तत्र वृत्यातेत्र्यौणबोधकताज्ञानं कारणाभावात् अन्यथानेदं तदीजनकमितिज्ञानतोस्मादुच्छावयमर्थादुद्‌धो नेनेति ज्ञानतस्तदु
हापत्तेरितिवाच्यम्। नेदं तद्बोधजनकमिति ग्रहवतो बोधेनपदेपरत्वहं ज्ञानतोपि तद्‌हासंभवात्। अन्यथाप्रांतित्वस्यापि श्वेतत्वाप
त्तेरिति। इदं चार्थधीजनकत्वं अश्वादिसंकेतज्ञानात् स्वयंत्वेततज्ज्ञानात् सर्वेन बोधः। नापि लाक्षणिकोच्छेदापत्तिरिष्टत्वात्। शक्ति
ग्राहकव्यवहारस्य मुख्यलक्ष्यसाधारणत्वात् किंच प्रत्येक्षाद्धि जन्योपस्थितेः शाब्दबोधानंगत्वात् शाब्दबोधं प्रति शक्तिजन्योपस्थि
तेश्च कारणत्वं वाच्यं तया च कार्यकारणभाव द्वय कल्पने गौरवं स्यात्। अस्माकं पुनः शक्तिजन्योपस्थितत्वेनैव हेतुतति लाघवात्।
न० ५ अपि च लक्षणावृत्तिस्वीकारे कार्यकारणभावस्य प्रत्येकं व्यभिचारः शक्तिजन्योपस्थितिं विनापि लक्षणाजन्योपस्थितितः शाब्द राम०
१३

पक्षणाजन्योपस्थिते २

तत्त्व

बोधात् न चान्यवहितोत्तरत्वं संबंधेन तत्तदुपस्थितिमत्त्वं कार्यतावच्छेदकं तत्तदुपस्थितित्वं च कारणतावच्छेदकं। अवंततकार्यकारणभा
वप्रसंगात् किंच पदार्थोपस्थितिं प्रत्यपि शक्तिज्ञानत्वेन लक्षणाज्ञानत्वेन च हेतुतेति व्यभिचारेगौरवं च शाब्दवदेव द्रष्टव्यं। न चेदं पदमे
तदर्थबोधकमिति शक्तिज्ञाने कार्यकारणभावकल्पनेपि तदर्थभेदेनानेककार्यकारणभावकल्पने गौरवं तत्वापि समानोपरस्परं व्य
भिचारवारणाय व्यवहितोत्तरत्वघटिततत्त्वेच स्वतरामितिवाच्यम्। शक्तिभ्रमानुरोधेन तत्तत्पदं तत्तदर्थभेदेन कार्यकारणभावानं
त्यस्य तत्वापि साम्यात्। लक्षणाकार्यकारणभावकल्पनागौरवं पूर्वंतवातिरिक्तमतोऽथ वृत्तिजन्योपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधहेतुता। वृ
त्तिज्ञानत्वेन च पदार्थोपस्थितिकारणतेत्येवं भ्रमपावाच्यमिति चेन्न। शक्तिलक्षणान्यतरत्वस्य शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूल
न ६ पदपदार्थसंबंधत्वस्य वा वृत्तित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वात्। शक्तित्वमपेक्ष्य गौरवात् शाब्दबोधहेतुतावच्छेदकस्य पदार्थोपस्थिति
हेतुज्ञाने तद्‌घटितकार्यकारणभावग्रहस्यासंभवात्। अथ समापि शक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुता। शक्यसंबंधरूपलक्षणायां शक्तेरपिप्र
वेशादिति चेन्न। शक्तिग्रहपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावे समानविषयत्वस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा गंगातीरयोः संबंधाग्रहवतो
गंगापदशक्तिज्ञानतोपि गंगापाबोधइतिथावातीरबोधप्रसंगः शक्तिज्ञानस्य हेतोः सत्त्वात् अपि च वटमानपेतिशाखंहलिनेवस्य
तोच्चरपदादिम्योवटादेः गज्जाहस्तिपकस्य चसम्भहालंबनस्मरणवतो वृदानेपुवहस्तिपकस्यापि शाब्दबोधापत्तिः। समूहालंब
नरूपायां पदार्थोपस्थितौ हस्तिजन्यत्वसत्त्वात्। तथा च विषयतयाशाब्दबोधं प्रति तत्तद्विशिष्टपकवृत्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरितिवा
त्व

त्वं। एवं च लक्षणाया अपि शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमसंभवदुक्तिकमिति मतेन शक्तिकल्पितिरेतेन शक्तिप्रयोज्यैवोपस्थितिरिति न ल
क्षणाज्ञाने कार्यकारणभावानंगमापीतिप्रत्युक्तम्। प्रयोक्तृत्वस्यानतिप्रसक्तस्य दुर्वचत्वाच्चेत्यादिकं विस्तरेण प्रपंचितं भूषणे
॥३६॥ नन्वेवं भाषादितो बोधदर्शनात् बोधकतारूपा शक्तिस्तत्रापि स्यात्तथा च साधुतापि स्यात् शक्तत्वस्यैव साधुतापर्यायां व्याकरणाधिक
रणप्रतिपादनादित्याशंकां द्विधा समाधत्ते। असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते। वाचकत्वाविशेषेण नियमः पुण्यपापयोः। असाधुः गा
व्यादिः अनुमानेन साधुशब्दमनुमाय वाचकः बोधकः कैश्चिदिष्यते तथा च लिपिवत्तेषां साधुस्मरणद्वारैवोपयोगान्न तु साक्षात्तद्वाच
कत्वं मतेऽनुसाधुत्वमिति भावः। उक्तं हि वाक्यपदीये ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः। तादात्म्यमुपगम्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः। न शि
ष्टैरनुगम्यन्ते पर्याया इव साधवः। न यतः स्मृतिशास्त्रेण तस्मात्साक्षादवाचकाः। अंबांबेति पदा बालाः शिक्ष्यमाणाः प्रभाषते। अव्यक्तं त
द्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः। एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते। तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयते इति। ननु अपभ्रं
शानां साक्षाद्वाचकत्वे किं मानं। शक्तिकल्पकस्य व्यवहारादेस्तुल्यत्वादिति चेन्नास्पांत्तरे देशभिन्नेषु तेषु शक्तिकल्पने गौरवान्नानाच
पपीयत्तुल्यताया अपि तेषां सर्वदेशीयकत्वाद्विनिगमनाविरहेण सर्वत्र शक्तिकल्पनान्न हि स्वपभ्रंशे तथा। अपभ्रंशाभाषाणां प्रयो
गतपारायणानापत्तेश्च। एवं च शक्तत्वमेवास्तु साधुत्वमिति नैयायिकमीमांसकादीनां मते नैवं दुष्टत्वम्। इदानीं स्वमतमाह वाचक
त्वाविशेषेचेति। अपभ्रंशानामपि शक्तत्वे तत्त्वतो बोध एवं न स्यात्। न तु साधुस्मरणात्ततो बोधः फलेनेति दुष्परिहारस्तासामपि बोध

राम० २५

त्वात्तेषां साधोरेवावाचकत्वान्न च शक्तिभ्रमान्नियो बोधः। बोधकत्वस्याबाधेन तद्ग्रहस्याभ्रमत्वात्। ईश्वरेच्छा शक्तिरिति मतेऽपि सम्भाव्ये
विषयिताया तस्या बाधाभावात्। शक्तेः पदार्थपदविशेषघटितायाश्च मा संभवाद्वेति। उक्तं च वाक्यपदीये पारंपर्यादपभ्रंशा विगुणेष्व
भिधातृषु। प्रसिद्धिमागता येन तेषां साधुरवाचकः। दैवी वाग्व्यवकीर्णेयमशक्तैरभिधातृभिः। अनित्यदर्शिनां त्वस्मिन्वादे बुद्धिविपर्य
य इति। अवाचकः अबोधकः। बुद्धिविपर्ययः एते एव वाचका नान्ये इति विपर्ययस्यार्थः। किंच विनिगमनाविरहाद्भाषाणामपि शक्तिः।
न स्यात्साक्षाद्वाचकत्वे दोषः। संस्कृतवन्महाराष्ट्रभाषापाठः सर्वैर्वाचकत्वेन प्रसिद्धे केवलविनिगमनाविरहादवस्थानं किं चानुपूर्वीपदेवच्छेदिका
साधुपर्यायेष्वभाषापामपभ्रंशानां नैवेतिकल्पनायां विशेष इति विभाव्यं सूरिभिः। तथा च संस्कृतवदपभ्रंशाः सर्वे वाचकत्वेन प्रसिद्धेः शक्ताः वाचका
एवं च पर्यायतया भाषाणां गणनापत्तिः साधूनामेव कोशादौ विभागाभिधानात्। न चैवं साधुतात्तेषां स्यादिति वाच्यं नियम इति पुण्यप
जनकत्वबोधनाय साधुत्वं साधुभिर्भाषितव्यमिति विधिः पापजनकत्वबोधनायासाधुर्नेति निषेधः। तथा च पुण्यजनकतावच्छेदकं साधुत्वं पाप
जनकतावच्छेदकमसाधुत्वं तच्च जनकतावच्छेदिका च जातिः तद्ग्राहकं च कोशादि व्याकरणादि च एवमेव च राजसूयादौ बोध्यं फला
जनकत्वं बहुवादिशास्त्राणां नास्त्वादौ साधुत्वं गच्छतोऽसाधुनि के देवदत्तादिनाम्नामपि ह्रासलभितादिभाष्याणामसत्यादितत्वात्साधुत्वं
एवं च यः शब्दोऽपचार्यो व्याकरणे व्युत्पादितः स तत्र साधुरिति पर्यवसितं। गोणादीनां पुण्यो व्युत्पादनात्तु सूत्रकारेण प्रवृत्तो साधुत्वमे
वसाधुनिकल्पनं स्मृतिकानां तु साधुत्वमिष्टमेव यत एवं ब्राह्मणापदेहीस्पर्शब्राह्मणोदेहीत्यादिकं लक्षणापाप्यसाधुरित्यादिवि

यत्नी ५

वै० २५

स्तरेणासंबंधितंभूषणो ३७ अतिरिक्तशक्तेर्येहोपपमाह। संबंधशद्वेसंबंधोयोग्यतांप्रतियोग्यतामप्याह। योग्यतासंविन्मात्राद्विन्नादि
योग्यवृत्त। संबंधो विषयः योग्यतां प्रति। योग्यताशद्वे पनि योग्यता विषयः इति समपात्तव्यवहारात योग्यतासंवित। शक्तिग्रहः खवपदम
अयोग्यएतत्संबंधीति व्यवहाराभावात्वेत्यर्थः। ३८ इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे शक्तिनिर्णयः समाप्तः। गतो शापनयः नञर्थमाह
यो।५। नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात्सर्वनामता। आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं न ह्यसोऽप्यस्ति सर्ववत्। नञ्समासे अपरस्य उत्तरपदार्थस्य प्राधान्या
त्सर्वनामता सिध्यतीति शेषः। अत एव आरोपितत्वमेव नञ्द्योत्यमित्युपेयमिति शेषः। अयंभावः। असर्व इत्यादावारोपितः सर्व इत्यर्थे
सर्वशद्वस्य प्राधान्याद्बाधात्सर्वनामता सिध्यति। अन्यथा तिसर्व इत्यत्रेव सानस्यात्। वदेनासीत्यादावभावविषयकबोधेन तस्य विशेषणता
पा एव दर्शनात्। अस्मदीयास्तु आरोपितो वा धोप्यानस्तत्यावा सर्वस्मै इत्याद्यसिद्धिप्रसंग इति। अत्र चारोपितत्वमारोपविषयत्वं आरोपप्रमा
त्रमर्थोविषयत्वं च संसर्ग इति निष्कर्षः। द्योत्यत्वोक्तिर्निपातानां द्योतकत्वमभिप्रेत्य ३९ वदोनास्ति अघाल्लगा इत्यादावारोपबोधस्य सर्वा
नुभवविरुद्धत्वात्सिद्धांतरमाह। अभावो वा तदर्थोस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात्। विशेषणं विशेष्यो वान्यापत्तत्वबोधता। तदर्थः नञर्थः
अर्थपदं द्योत्यत्ववाचकत्वपक्षयोः साधारणेनैकीर्त्तनाय। भाष्यस्येति। तथाचुनञ्सूत्रे महाभाष्ये निवृत्तपदार्थक इति निवृत्तं पदार्थो यस्य
नपुंसके भावेक्त इतिक्तः। अभावार्थक इत्यर्थः। प्रतिनिवृत्तः पदार्थो यस्मिन्नित्यर्थः स्पादित्याद्यारोपितत्वादारोपाः क्षत्रियादपोर्थोप
स्पत्यर्थ इति कैयटः। तत्र आरोपितब्राह्मणत्वस्य क्षत्रियादेर्नञा द्योत्यत्वात्। अन्यमाह स्पादेरपि वाच्यतापत्तेः। प्रकृतं तस्मा हस्वमभावस्य राम०

तत्पुरुषस्यसामानाधिकरण्येनानुपपन्नमितिभावः। विशिष्येति। अतिवोगिनीतिशेषः। गौण्यर्थभावः। ६१।
औएत्वोपिनञ्समासे एतन्त ६

तदन्यत्वंतदल्पता। अप्राशस्त्यंविरोधश्चनञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः इति पठित्वा अब्राह्मणः अपापं अनश्वः अनुदरा कन्या। अपशवो वा अ
न्येगोअश्वेभ्यः अधर्मः इत्युदाहरंति तत्तु अर्थिकार्थमभिप्रेत्येति सूक्ष्मम्पन्यत्र विशेषणमिति प्रतियोगिनीतिशेषः। तथाच सर्वपदस्य
नामसंज्ञा अनेकमन्यपदार्थे इत्यत्र नेकपासन्ततानाम् पक्षे स्पादावेकशद्वार्थप्राधान्यादेकवचननियमः। अब्राह्मण इत्यादावुत्तरपदा
र्थप्राधान्यानुरूपवं अतोभवसि अनहंभवामीत्यादौ पुरुषवचनादिव्यवस्थाचोपपद्यते। अन्यथात्वद्भावोमद्भाव इति वद्भावांशे पुष्मदस्म
दोरन्वयेनपुष्मदस्मामानाधिकरण्यस्याभावात् पुरुषव्यवस्था न स्पात् अस्मन्मते च भेदप्रतियोगित्वे भिन्नोप्यपि काभवनकिं पार ८५
दोः सुलोपो कोरनञ्समासे हलीति ज्ञापकाभ्सर्वनामसंज्ञानभुपपन्ना असः शिवइत्यत्र सुलोपवारणाय नञ्समास इति हि विशेषणं।
नेचतत्रनत्कृत्स्य सर्वनामतास्तिगोपात्वात्। अकोऽनिस्य कमहितमाहत्यास वैनाम्नो नञ्यत्गा त्वाभावात् तथावान् नञ्समास इति ज्ञापकं सर्व
एट ८। अनेकमन्यपदार्थे इत्यादावेकवचनेविशेष्यानुरोधात्सर्वार्थं चितेपगंगावत्सवे इत्यतो नुवर्त्तमानं सवर्णग्रहणं विशेष्यमेकवचनांतमेव नि
वावेकशद्वाद्विवचनोपादानेद्वन्द्वावनुवचनोपादानेद्वयोर्द्वौ हीनेसिद्धेहि स्प्रभस्मदपहायैकवचनं ज्ञाप्यमभिप्रायमोत्तमाभिकंवासेव्यते
नैकपेरिनञापियोग्ययेतिविशेष्यानुरोधाव्यकंसेवनाच्चयबोधनायचैकवचनेनतूत्तरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तं अतएवपतंस्वनेकेऽन
लवेदितीमेपकत्वादिकमपिस्वपपादं अत्वंभवसीत्यादौ पुष्मदस्मदिमित्तलक्षणानन्योतकः। तथाचभिन्नेन पुष्मदर्थेनान्तिङ्समानाधि
करणात्पुरुषव्यवस्यात्वद्भिन्नाभिन्नास्मियिकाभवनकिंपेतिशाद्वबोधः एवं न प ■ चसि इत्यत्र त्वद्भिन्नाश्रयकपाकानुकूलभावना

२६

वै०
२९

भावः। द्वितीयानामीत्यत्र द्वितीयाभिन्नाप्रकारितानित्याभावइत्यभिहितत्वाद्गोधः असमस्तनञः क्रियायामेवान्वयात्। सचाभावोऽस्यत्ताभाववत्त्वान्योन्याभा
वत्वादिरूपेण शाब्दः तत्तद्रूपेण बोधादित्याद्यन्यत्रविस्तरः ४० इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे नञर्थनिर्णयः समाप्तः प्रादयो द्योतकाश्चादयो
वाचका इति नैयायिकमतमयुक्तं वैषम्ये बीजाभावात् इति ध्वनयन् निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा
उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा येन हेतुना प्रादयो द्योतकास्तेनैव हेतुना चादयोऽपि निपाता द्योतका इत्यर्थः अयं भावः ईश्व
रमनुभवतीत्यादावनुभवादिः प्रतीयमानो न धात्वर्थः भवतीत्यत्राप्यापत्तेः। नोपसर्गार्थः तथा सत्युपहृत्यर्थान्तरत्वाभावान्नार्थान्तरत्वापाप
त्तेः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः अनुगच्छतीत्यादौ अनुभवादिप्रत्ययापत्तेश्चान्वितविशिष्टार्थः गौरवात्। तथा च धातोरेव
विद्यमानत्वादिवाचकस्यानुलक्षणाउपसर्गस्तात्पर्यग्राहकस्तत्तु न यथा च तात्पर्यग्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति। तत्त्वादिष्वपि तुल्यं। चैत्र
मिव पश्यतीत्यादौ सादृश्यविशिष्टं चैत्रप्रतियोगिकत्वमिव शब्दस्तात्पर्यग्राहकइत्यस्य स्तुवचनत्वादिति स्वयं पुनरयं तत्र माह। उपास्येते इति अत्र ह्युपा
सना किमुपसर्गार्थः विशिष्टस्य धातुमात्रस्य वाचात्। तथा सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसकर्मकत्वस्यासधातोरू
पासनारूपफलवाचकत्वाभावादनापत्तेस्ततः कर्मणि लकारेण स्यात्। नहि तीपः। गौरवात्। ततीपिसामगते द्योतकत्वं। तात्पर्यग्राहकत्व
त्वाभावादिति भावः दृश्यतेइत्यत्र कर्मणीति शेषः ४१ तत्त्वादिष्वपि तुल्यमित्याह तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्मवाचकः विशेषणाद्यये
गोऽपि मादिकश्चादिके समः। अन्यत्र साक्षात्क्रियते अलंक्रियते उरीक्रियते। शिवइत्यादौ अन्यत्रापि धातोस्तत्तदर्थकर्मता त्वकारस्य यंत रा०
२९

त्तदर्थे बोधकत्वं वाच्यमित्युपसर्गवद्द्योतकत्वमसीपासमपीत्यर्थः षघुपिकृधातोः सकर्मकत्वमस्यैव तथाप्येषु अर्थेषु सकर्मकतान स्यात् अ
न्यथा वा पुर्वि कुरुते सैंध वाविकुर्वत इत्यत्रापि स्यादिति भावः। अथ योपासनसाक्षात्कारादि निपातार्थोस्तु साक्षात्कारस्य सत्तल्ययोरिति को यास्व
रसाद्य। तदुक्तौ व्यापार एव धात्वर्थो भ्रमस्तत्वपुक्तः निपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्यापारवत्त्वं सकर्मकत्वमपिस्तु वचमिति हृष्टानतरार्थं
तिकाव पुना विति वेदं साधकमिति वेत्ता नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयासंभवान्निपातार्थधात्वर्थयोरप्यपस्पेवासंभवात्। अथ
तदुक्तः पचतीत्यत्रापि कर्मेतरपातेतुल्लानां धात्वर्थेवापापन्नेरिति किं चार्थेहीनो वाचकत्वेऽन्यायास्य कृष्णः कीदृशो निस्य एव इतिवद्रूपान्यकीदृशा
निस्यापि स्यात्। अस्मन्मते त्वादेरनर्थकत्वान्न तदन्वयः इत्यत एव द्योतकतात्तेषां स्यादिति साधकान्तरमभिप्रेत्याह विशेषणेत्यादि भनः सुम
व पादृश्यव्य इतिवद्विभवन् अदृश्यव्यइत्यस्याप्यापत्तेस्तुल्यसमाधिपत्वादिति भावः। अपि च निपातानां वाचकत्वे प्रातिपदिकार्थयोर्विनाप्या
दिकं भेदेनान्वयासंभवः अन्यथा राजपुरुष इत्यत्राप्यापत्ते इत्यभिप्रेत्याह अयादीति। धववखदिरयोः समुच्चय इति वद्धवस्य च खदिरस्य चे
त्यवस्यादिति भावः ४२ ननु प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधे विभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावो निपातातिरिक्तविष
य एवेति नोक्तदोषइत्याशंक्याह पदार्थः सदृशान्वेति विभागेन कदाचन निपातेतरसंकाशे च समाना किं विभावयासदृशासदृशेनसमाना
धिकरणेन नतिपावत् अत्र पदार्थः समानाधिकरणप्राति
पदिकार्थयोर्भेदान्वयस्य निपातातिरिक्तविषयेतिकल्पनेमानाभावो गौरवं च अस्माकं निपातानां द्योतकत्वादेव मए वनामीपि

वै०भू०
२८

व

त्यां दोषः अत एव हृद्रोनाभीसा हीशब्दपदं तत्र तिपाणिकेलाक्षणिकमिति नैयायिकाः ॥ ४३ ॥ अपि च निपातानां वाचकत्वे क्वाद्यावन्वयेन
स्यादिति साधकान्तरमाह ॥ शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्रसानिव इत्यादावन्वयो न स्यात्तुपानुपवर्णाततः । अत्र उस्रसदृशैः शरैः रसस
दृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्यर्थः । अयं चोस्रादिशब्दानां तत्सदृशपरत्वे इवशब्दस्य द्योतकत्वे संभवेसंगच्छते । अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्था
न्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः ॥ तथाहि । उस्रैरिति करणे तृतीया । न चोस्रोत्रकरणं इवार्थसदृशस्य करणत्वेऽपि तस्य करणत्वेनान्वेन
बोधयितुं शक्यम् । अप्रकृत्यर्थत्वात् । इवशब्दवाच्यसत्यार्थकतया तदुत्तरतृतीयाऽसंभवात्तत्संभवे वा श्रवणप्रसंगात् । उत्तरपदोत्तरतृतीया
नन्वयप्रसंगाच्चेत्याह ॥ सुपां चेति ॥ सुपां श्रवणं चेत्यर्थः । चकारादुत्तरपदोत्तरतृतीयानन्वयः समुच्चीयते । इत्यादावित्यादिपद्ग्राह्यगर्थोनिवसं
एतोऽपावर्तीयप्रमेयरोवेद इत्यत्र वागर्थयोर्वैदिकर्मत्वाभावादुत्तरद्वितीयाप्राप्तन वप इवार्थस्य कर्मत्वबोधकासंभव असंगच्छते । प
दिव विशेषणविभक्तिरभेदाश्रमासाधुत्वमात्रार्थं वा तदापि इवशब्दस्य वाचकत्वे न त्वपएव । उस्रसदृशशरणां समानाधिकरणपदो
पस्थाप्यत्वाभेदेनान्वयायोगात् । बाधाद्भेदेनाप्यनन्वयः । न त्वेवमस्तु अभिन्नसदृशाऽभिन्नः शर इत्यर्थोऽस्तु इत्यत आह ॥ ४४ ॥ ननु त्वन्मतं चेत्त्रास्तण
इत्यादौ न तु तत्पुरुषलक्षणव्याप्तापत्तिः पूर्वपदस्यानर्थकत्वेनोत्तरपदार्थप्राधान्याभावात् उपसर्गस्यार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावा
द्विभक्तिश्रवणं न स्यादित्यत आह ॥ तत्र समासे चापरस्य पूर्वार्थत्वं प्रत्यत्वेवमुख्यानां । द्योत्यमेवार्थमादाय जायन्ते नामतः सुपः ननु अथ
सादेरपोत्तरपदप्रधानता साधीयसमर्थमादायैव तत्रैवार्थमादायार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः । वस्तुतस्तु अव्ययपारायसपरतिज्ञा

त०भू०
२८

पक्षान्तु वृत्तिः निपातस्यानर्थकस्येति वार्त्तिकात्प्रातिपदिकत्वं तत्र हि न समासाद्येत्सनुज्ञासमुच्चयार्थकचकारेण निपातानां संग्रह इ
ति बोध्यम् । तत्त्वाद्युक्तं निपातानां द्योतकत्वं उक्तं चाहत्यधिकरणवार्त्तिके । चतुर्विधपदे वा तद्विविधस्यार्थनिर्णयः क्रियते संशयोत्पत्तेनोपसर्ग
निपातयोः । तयोरर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते । पदार्थद्योतकौ तौ तु [illegible]ः वाचकः स विज्ञायते इति । उपसर्गेण धात्वर्थो बलाद
न्यः प्रतीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदिति हद्रौ उक्तावुपसर्गपदं निपातोपलक्षणं । धातुपदं पदान्तरस्येति बोध्यम् ॥ ४५ ॥ नन्वन्ये
प्यन्निरुक्ताम्पा निपातानां तत्तदर्थवाचकत्वमेवोक्तं । बोधकता हि पश्यके रवाधा चोक्ते रीत्या पचतीत्यादौ धातोरेव कर्तृविशिष्ट
भावनायां लक्षणा तु लाघवाय प्रोह कल्पनात्रेति ऽदः स्यादित्यत्र चेः पक्षान्तरमाह निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः पुष्टं वान तु
तद्युक्तं परेषां मतमेव नः एवं च धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोरभेदेनान्वयबोधो न सुस्थ इति निपातातिरिक्तविषयं समानाधिकरणप्रा
तिपदिकार्थयोरभेदेनान्वयबोधव्युत्पत्तेः सुस्थत्वात्स्तोकं नो भिन्नो मिति भावः । नत्विति नैयायिकोक्तप्रादिचाद्योर्वैषम्यमित्यर्थः । पर्तु सर्वेषां
निपातानां वाचकत्वेऽप्येवं चाचरणे वत्तयोः प्रातिपदिकत्वसंभवात् । निपातस्यानर्थकस्येति विधिवैयर्थ्यं सर्वेषां द्योतकत्वे चानर्थकस्य
त्यर्थं तथा च केचिद्द्योतकाः केचिद्वाचका इत्यस्य भेदोपपत्तिरिति । तत्र । एवं हि चादयो द्योतकाः प्रादयो वाचका इति वैपरीत्यापत्तेर्वारणानास
वे यानर्थकानां प्रादीनां साधुत्वाय सुपातानां संग्रहाय वार्त्तिकारंभस्यैवोपपत्तौ स्पष्टत्वाच्चान्तस्य प्रत्याख्यानत्वाच्च । परेषामिति बहु
वचनेन मीमांसकोऽपि गृहीतः । केवलहृतशब्दात्सुपायाचोचाचकार श्रवणं न हि बाधाः चकार एव तदा च कोऽन द्योतकः । किंच द्योतकत्वे

यं॰
सं॰

द्योतकतायां तत्र शक्तिः कल्प्या चकारादेर्द्योतकत्वे शक्तिस्तु कल्प्येति गौरवं स्यादिति हि समुच्चयाधिकरणोपस्थितं तदपि न युक्तमिति भावः
न चाहि त्वच्चप अतिरेको नास्य ग्राहकत्वेनाप्युपयुक्तौ पदादिपदानामेव चसमुच्चितेन सगा तास्यर्थे ग्राहकमकरणादि वाद्यादिरि
ति। टीकायां च शक्तिद्वयकल्पनापि त्वस्माकं लक्षणाग्रहणादेशापि बोधानन्तकार्यकारणभावद्वयावश्यकः। एवं शक्तिग्रहस्यापीति प
क्षद्वयेपि कल्पनांतराभावेन गौरवाभावादुभयसाधारण्यमिति पक्षमिति मिमतं। अत एव सर्वा च कोविशेषणानां संभवात् द्योतकोपि चेति वा सर्वपदी
यसंगच्छते। दर्शनांतररीत्या वाचकत्वमेव द्योतकत्वमिति निपमस्तु नस्यक इतिध्वनयन्नाह मतमेवेति ४६ पर्पेक्तमितिसुपसंहरन्नाह नि
पातत्वे परेषां पत्र दस्माकमिति निस्थितिः। व्यापकतावच्छेदकतापात्त्वव च्छेदकमिष्यते। परेषां यन्निपातत्वं स्वमतार्थकत्वमजिचादिगणपठि
तत्वं शक्तिसंबंधेन निपातपदवत्त्वं वोपाधिर्ज्ञो निवीतदेवास्माकमिति परं तु सामान्यप्रमाणानोपक्षपाताद्युक्तो नार्थेनकतोपान्तद्व
च्छेदेनैव कल्प्येति नैप्यापिकीक्तमादिवाधोर्वैषम्यमयुक्तेमित्यर्थः। व्यापकतानां सामान्यत्वादैते। शक्तनापाइस्तु पत्नक्षणं। द्योतकतापा
वेत्यपि द्रष्टव्यं ४७ इति श्रीमद्भट्टोजीभट्टात्मजकौंडभट्टविरचिते वैयाकरणभूषणसारे निपातानां द्योतकत्वादिनिर्णयः संपूर्णः। भा
वप्रत्ययार्थमाह। कृत्तद्धितसमासेभ्यो मतभेदनिबंधने। त्वतलोरर्थकथने टीकायां हरिणा कृतौ। कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबंधाभिधानं भा
वप्रत्ययेनान्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबंधेभ्य इति वार्तिकवचनात् इति मीमांसकादीनां भ्रममपाकुर्वन्नाह। टीकायामिति। भर्तृहरिणा
महाभाष्यटीकायामित्यर्थः। त्वतलोरिति भावप्रत्ययमात्रोपलक्षणं। अयमर्थः। समासादौ शक्तिः कल्प्यमाना राजादिसंबंधविशिष्टे कल्प्य

ते रस्तु क्तेत यथा चतद्गुत्तरभावप्रत्ययः संबंधं वदतीत्यर्थः एतदपि भेदः संसर्गे उभयं चेत्युक्तेष्वभेदपक्षेन संभवतीत्यत आह। मतभेदेति पर्वभेदेन
त्यर्थः। एवं च राजपुरुषत्वं औपगवत्वं पक्तृत्वं इत्यादौ स्वस्वामिभावः अपत्यापत्यवत्संबंधः क्रियाकारकभावसंबंधश्च न प्रबोधः औपगवादाववम
भिचरितसंबंधेतु अर्थांतरवृत्तित्व द्वितउदाहार्यः दामोदरत्वं कृष्णसर्पत्वमित्यादौ जातिविशेषेणबोधादाह। अन्यत्रेति रूढेरभिन्नरूपाव्यभि
चरितसंबंधेभ्य आन्यत्रेत्यर्थः। रूढिरुक्ता हितीपपया। शुक्लत्वं अत्रतदस्यास्मिन्निति मतुपो गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ट इति लुप्तत्वान्नहि
तांतत्वेपि घटः शुक्ल इत्यभेदप्रत्ययाद्गुणस्यैव प्रकारत्वेन भानं जायते ततीयेस तो भावः सत्वेन। अत्र ज्ञानादेव प्रत्ययप्रकृतिरिति दिक् ४८ वादीस्या
दौ पक्षस्यार्थे विशिष्टद्रव्यमात्रवाचकतामाहितत्र स्वेति वदन्ने मीमांसकं पत्याह। अच्छादूजरतीयस्याद्दर्शनांतररीत्या मिनोति सिद्धांते तु स्थितं पसह
यं त्वादिष्वत्र स्वरूपात् अत्र भावप्रत्ययविषये। तथाहि। दामोदरत्वं घटत्वमित्यादौ भावप्रत्ययस्य संबंधानभिधायकत्वेन मीमांसकोनां दंडित्वमि
त्यादिष्वपि तदभिधानेन स्यात् प्रकृतिजन्यबोधप्रकारः प्रकृत्यर्थसमवेतो हि तद्धितभावप्रत्ययेनाभिधीयते। अन्यथा घटत्वमित्यत्रद्रव्य
त्वादेर्दंडीत्यादौ दंडादेश्च तद्धितभावप्रत्ययवाच्यतापत्तेः। न च तन्मते दंडीत्यादिबोधे संबंधः प्रकारः पत्तु पदार्थसमवेतो नेवाच्यो नाम्नि गु
णोपरः तदा तत्सत्तया भावात्संबंधो वाच्य आस्ति इति। तत्राह। नादेः संबंधवाचकत्वेनोपपन्नत्वपत्यभावात्। प्रपंचितं चैतन्द्दाहावेवं वैयाक
रणभूषणेन तु नवापीदं वैषम्यं इत्यभिस्यत आह। सिद्धांतेत्विति ४९ तोपपक्षावाह। प्रयोगोपाधिमाश्रित्य प्रकृत्यर्थप्रकारतां धर्ममा
त्रं वाच्यमिति प्राहुः शाब्दिकागदमी। जायंते तत्र जन्यबोधप्रकारे भावसंतिते। प्रयोगे उपाधिं निमित्तं प्रकृत्यर्थप्रकारता भासमानध

वै० २९

२

र्मवाच्यत्वपाच्याश्रित्यतादृश्येजायंतेप्रकृतिजन्यशेषप्रकारस्तावार्थइतियावतानतुघटत्वमित्यत्रप्रकारतानदुक्तत्वप्रत्ययेघटत्वस्यापि
वाच्यतास्यादितत्रेष्टापत्तिमाहाधर्ममात्रमितिानत्वा लघुगुरुविचारइत्यभिप्रायःानन्वेवंकिंविशिष्टशक्तत्वस्यत्यापाएवघटत्वत्वादिरूप
त्वात्संवेषिभेदात्सत्त्वेवधिधर्माना गवादिषुजातिरित्युच्यतेतस्यासर्वेशब्दाव्यवस्थिताःतांमानिपुदिकार्थेवधात्वर्थेचववसतेस्तानि
त्याणामहानात्मातामाद्रूस्वतत्वाद्यइतिवाक्यपदीयात्।उक्तंचातस्यभावस्त्वतलावितिसूत्रेवार्त्तिककारैःयस्यगुणस्यभावाद्द्रव्येश
ब्दनिवेशस्तदभिधानेत्वतलावितियस्यशब्दस्यगुणविशेषणतयाभासमानस्यभावात्आश्रयत्वात्द्रव्येविशेष्येशब्दनिवेशःशब्दप्रवृत्तिःत
स्मिन्वाच्येत्वतलावित्यर्थःातथाचरूपादिशब्देभ्योजातौशुक्लादिदीर्घमहदादिभ्योगुणेपाचकादिशब्देभ्यःक्रियायांघटादिशब्देभ्योजा
तौप्रत्ययःारूपादिशब्दानांजातिप्रकारकबोधजनकत्वात्पाचकादिशब्दानांक्रियाप्रकारकबोधजनकत्वेनतस्यांप्रत्ययःासंसर्गोपिप्रका
रकबोधजनकत्वमितिमतेचसंसर्गेइतियत्रस्यात्उपपादेतिभावःातत्रजातिवाचकानांव्यक्तिप्रत्ययवाच्यतावच्छेदिकाःतथाचघ
टत्वमित्यत्रघटवृत्तिरसाधारणोधर्मइतिबोधइत्यादिदृष्टव्यंपक्षांतरमाहायद्वेतिायद्वासर्वेभावाःस्वेनार्थेनभवंतीतितेषांभावइति
१३ वार्त्तिकोक्तोपहाशंत्वत्त्वेनप्रयोजनकोपिभवंतिवाच्यकत्वेनप्रवर्त्ततेइतिभावाःशब्दाःस्वेनरूपेणार्थेनभवंतिप्रवर्त्तंतेअतःस्तेषां
भावःप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थःायपेक्षावःअत्रैवच्छेदोपिदुर्वेयप्रकारःाहरिहरनलेस्याकुयुधिष्ठिरवृशिष्ठादिसाहेम्यत्तन्हाचःकश्चि
दास्तीतितिशब्दप्रकारकबोधस्यसर्वेसिद्धत्वात्अन्यथावबोधभिवगौर्देनोगिकाम्लत्वबोधकत्वापत्तेश्चाएवमेवाप्रसिद्धार्थकपदेघनु राम० २९

भवःसर्वेसिद्धःनतुघटादिघिवृत्तन्नजात्यादिरूपेणातथाचोभयमवच्छेदकंप्रत्यत्वधाशक्तिग्रहस्तत्स्यजात्यादिरूपेणोपस्थितिःप्रदप्रका
रकःशक्तिग्रहस्तुविशिष्टनापेक्षितःकिंतुइदंपदंकचिद्धत्तेसाधुपदत्वादित्यादिरूपएवापेक्ष्यतेइतिविशिष्टाग्रहीतशक्तिकमन्त्येवबोधः
ातथाचशब्दोपित्वप्रत्ययार्थइतिसंपंदितंभूषणे ५० इतिश्रीवैयाकरणभूषणसारेभावप्रत्ययार्थविचारःासास्यदेवतेत्यत्रदेवताविशिष्टं
दंप्रत्ययार्थःायेंद्रेवस्वदेवीइत्यादोइंद्रादेर्देवतात्वोपस्थापकोत्तरभावात्तेनरूपेणोपस्थितयेशक्तिकल्पनावश्यकत्वातात्अतएवाग्नि
र्देवतापकोवदस्येवपतद्धितःआग्मिन्द्रपदसान्निध्यात्तस्यैवविषयापरामितिाकेवलादेवतागावीतद्धितोग्रेःसमुच्चरन्नान्यपुको
पिदेवत्वप्रतिपादयितुंक्षमइतिचमीमांसकैरप्युक्तमित्याशयेनाहप्रत्ययार्थस्यैकदेशेप्रकृत्यर्थोविशेषणंाअभेदइत्यात्रसंसर्गआ
येपादार्थेपृष्ठितिःदेवतापोप्रदयेचवंद्रशःशक्तिरस्तुआएकदेशोदेवतारूपेतत्त्वविशिष्यणोभेदेनेत्याहाअभेदश्चेतिानतुदेवतायाः
प्रत्ययार्थेकदेशत्वात्तप्रकृत्यर्थस्यतत्राभेदनाप्यन्वपइत्याशयेनाहादेवतापाभितिानथाचपदार्थेकदेशत्वेवनास्तीतिभावःापरनत्वग्ने म ६
र्देवस्यपक्षस्येवनाभान्नतत्रशक्तिःकल्प्यानचदेवतात्वरूपेणोपस्थितयेसाकल्प्यतोप्रकृतेलक्षणायैवतयोपस्थितिसंभवातापउ
पसर्गाणांघोतकत्वनपेमजयतीत्यत्रप्रकृष्टजयवृद्धित्यभिप्रेत्याहापदेपएववाशक्तिःप्रकृतेस्वस्तुलक्षणादेवतापानिरूदेति
सर्वेपक्षाअमीस्थिताःनचैदंदधीत्यादोदृप्यस्यपदात्तरक्षाभात्कृतःपुनःप्रत्ययस्यतत्रशक्तिःकल्प्यतइतिवाच्यंापदांतरान्वयो
पितत्यतीतःपेद्वंदधीतिसामोनाधिकरण्याच्चाअन्यथात्वात्तस्पोपिकर्तृकर्मवाचित्वंनस्याताामीमांसकानांपुनःप्रत्ययस्यदेव

वै०
३०

ता त्वमेवार्थोस्तु। इयं प्रहणं न राज्ञस्य न एवेति व्याख्यानस्य कर्तव्यत्वात्तन्मा भूदिति कुतो न शक्यते वक्तुमिति दिक्। देवतापां देवतात्वरूपे
णानिरूढेति। अनुपपत्तिज्ञानापूर्वकत्वमनादिप्रयोगावच्छिन्नत्वं वा तत्त्वमिति भावः ५२ अनयैव रीत्यान्यत्राप्यवधेयमित्याह। क्रीडायां णु
त्तादस्यामीत्यादावेषं वदिकू स्मृता। वस्तु नोदान्तिरेवेति। नात्रातीवमुपयन्ते। नदस्याप्रहरणमिति क्रीडायोगादस्य च प्रहरणत्वेति घा की
डाप्रहरणं क्रीडेति क्रीडामात्रेवैयर्थ्यः। आदिना सोस्य निवासः सास्मिन्पौर्णमासीति तदस्यास्मिन्निति मतुप इत्यादिकं संगृह्यते। वृ
त्तिमात्रेति रिक्तशक्तेः समर्थः पदविधिरिति सूत्रस्थभाष्यादुक्तो विचारः शास्त्रांतरैः सह नेदीयसे वोक्तः। आरोपितप्रकृतिप्रत्ययार्थमा
दायवा। वस्तुतो विशिष्टशक्तैर्वार्थोपस्थितेरित्याह वस्तुत इति ५३ इति भूषणसारे देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः समासः त्रिप्रसंगान्नञा
भेदैकत्वसंख्याप्रतीयत इति ५३ इति भूषणसारे देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः समाप्तः हे त्रिप्रसंगान्नञाभेदैकत्वसंख्याप्रतीयत इति सिद्धा
न्तं दृष्टान्तेनोपपादयति। अभेदैकत्वसंख्यापाहत्तो मानमिति स्थितिः। कपिंजलालम्भवाक्ये त्रित्वं न्यायाघ[illegible]याच्यते। संख्याविशेषणामवि कपि० ४
भागेन सत्त्वमभेदैकत्वसंख्या। उक्तं च वाक्यपदीये यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः। अविभागेन वर्तन्ते संख्यां तां तादृशीं विदु
रिति। परित्यक्तविशेषं वा संख्यासामान्यं तत्। उक्तं चाभेदानां वापरित्यागात्संख्यात्मा स तथाविधः व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्
तते। अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान्। प्रख्यायते न शुक्लादिभेदापोहस्तु गम्यत इति। अस्याः वृत्तौ समासादौ भानं न्यायसिद्धमिति
शेषः। इति मतस्थितिर्वैयाकरणानां। अयं भावः राजपुरुष इत्यादौ राज्ञोः राज्ञां वायं पुरुष इति जिज्ञासा जायते। विशेषजिज्ञासा सा रा० न०
३०

वा॰हे॰:

मान्यज्ञानपूर्विकेति सामान्यरूपेणात्प्रतीतिं शब्दादावश्यकी। अत्र तत्स्यांशशक्तिरिति। तस्या एकत्वेन प्रतीतौ न्यायमाह। कपिंजलेति। एण
नापात्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात्तद्रूपेणोद्भानवदेकत्वस्य सर्वतः प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति भावः। वस्तुतस्तु जिज्ञासैव नानुभवसि
द्धा। तथा च वास्ताविन्नघुपोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावान्नेत्तद्रूपेणोद्धवाच्यता स्यादिति ध्येयं ५४ इति वैयाकरणभूषणसारेऽभे
दैकत्वसंख्यानिरूपणं समाप्तं संख्याप्रसंगात् द्वित्वादिविषयपोः संख्याविवक्षां विवक्षति निरूपयति लक्ष्यानुरोधात्संख्याचतुर्ज्ञाते नेप्यते।।
पश्वेकत्वादिहृत्वामाश्रयणमनाकरेत्यह संमार्ष्टीत्यत्रोद्देश्यपदगतमेकत्वमविवक्षितमिति वृत्तं वाक्यमनुद्देश्यविशेषण[illegible]दिवभा शा० ४
निपमः। धातोरित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात्। उद्देश्यगतसमस्तेन्योधातुभ्यः प्रत्ययोपदिदिनदात्तवैविशेष्ये तद्दोषस्तत्र सर्वेषामेवादितिशङ्कातमा। वि
करणं भूयादेः अभिधानात्। व्याख्यादिधातुकस्य हलादेरित्यत्रानुवाद्यार्धधातुकविशेषणस्य वलादित्वस्य विवक्षितत्वाच्च। एवं प्रमुना पजे
तरतिवहितेयविशेषणादिविवक्षितमित्यपि नारदाम्पानि घातोम्नः सर्वस्य चतुरस्रत्वकारद्रूपविधाना[illegible]पत्ते। तथा च भिन्नस्य त्वत्कारद्रूप ६४
लाभो न स्यात्। आहवनीयस्यैकत्वविवक्षयैवोपपत्तौ एकः सर्वप्रत्यास्थितिकयहरणवैयर्थ्यापत्तेश्चेतिभावः। शब्दार्थवृत्तसंख्यापालक्ष्यानु ना४
रोधान्नेच्छान्ते षपन्तोऽमिन्त्यतः पश्चैकत्वाधिकरणे कहेतुनामाश्रयणं नास्मत्सिद्धान्तसिद्धमिति। आदिना ग्रहैकत्वसंग्रहः ५५ ननु विधे
यविशेषणविवक्षावश्यकी। अन्यथा पुनर्नयकाराघापत्तेः भिन्नस्य त्वत्कारद्रूपवदन्येषामप्यापत्तेः। एकः सर्वप्रत्यास्थितेकं गृह
णं च स्यान्निर्भेदादेरभेदवाससायेत्यभिमेत्याह विधेयमेदकं मंत्रमन्यतो नियमो न हि ग्रहैकत्वादिहेतुनामाश्रयणमनाकरेभेद

कं विशेषणं। तं च विवक्षितं विधेयविशेषणं विवक्षितमित्यसमुपात्तयाप्यस्य न त्वनुवाद्यस्य नियमो न हि। क्वचित्तत्तं क्वचित्त्वस्यार्थः प्रहेकृत्वा
दौ योहेतुः वाक्यभेदादित्युपाव्याख्यप्राप्यताकरं एकत्वविशिष्टंधातुं वत्वादित्वविशिष्टमाद्धधातुकेचोदिष्यमाणस्ये द्वागमादौ विधिसंभ
वादिति भावः ५६ न चैवमपि नञ्तत्पुरुषे नकारद्वयलाभो न स्यात् इत्यत आह रदाभ्यां वाक्यभेदेन नकारद्वयलाभतः। स्तिनिर्नवाक्तितं च लोवि
धेये भेदकस्तु चकारस्तूचितं निष्ठातस्यतः पूर्वं स्यवैतइतिवाक्यभेदमादाय नकारद्वयलाभ इत्यर्थः ५७ इति वैयाकरणभूषणसा
रे क्त्वादिवक्षानिर्णयः समासः क्त्वान्तस्य पादे व्यक्तिनिरूपणिः। अव्यय कृतेहात्त्वोक्तेः नञ्कृत्स्यर्थे तुमादयः। समानकर्तृकत्वादिद्योत्यमेषा
मिति स्थितिः। तुमादयः। तुमुनादयः नञ्कृत्स्यर्थे भावे चाहिना क्त्वादेः संग्रहः। भावे इत्यनेनमाह। अव्ययकृत इति। अव्ययकृतो भा
वे इति वार्त्तिकादित्यर्थः। ननु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यादिसूत्राणां का गतिरित्यत आह। समाने कर्त्तृकत्वादीति। अयं भावः। भोक्तुं
पचति भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ वैयाकरणतासर्वसिद्धा। भोजनपाकक्रिययोर्विशेषणविशेष्यभावं मनेरणानुपपन्नाच्चान्यथा भुक्त्वा व्रजतीत्यादा
वेकवाक्यतापत्तेः। तथा च तयोर्विशेषणविशेष्यभावनिरूपकः संसर्गो जन्यत्वं सामानाधिकरण्यं पूर्वोत्तरभावो व्याप्यत्वं वेत्यादिरनेक
विधः। तथा च भोक्तुं पचति भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ भोजनजनिका पाकक्रिया भोजनजन्या तृप्तिरिति बोधः अत एव जलपानानन्तरं पयस्य तर्पो
सत्त्वेपि पीत्वा व्रजतीति न प्रयोगः सामानाधिकरण्यस्यापि संसर्गत्वे नाघ्रातसमानकर्तृकत्वमपि लब्धं भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ पूर्वोत्तरभावः
सामानाधिकरण्यं च संसर्गा इति भोजनसमानाधिकरणान्तरकालिकी व्रजनक्रियेति बोधः अधीत्य तिष्ठतीत्युक्तव्यादायस्यपि रामः ३१

तीत्यादौ चाध्ययनव्यादानयोर्भावकालेऽप्रयोगात् पदौ स्थितिः स्वापस्त दाज्ञानतदाप्यपनं मुखव्यादानं चेति कालविशेषावच्छिन्नव्याप्य
त्वबोधाद्याप्यत्वं सामानाधिकरण्यं च संसर्गः एवं चाकलस्यत्वान्त सूत्राणि वाच्यत्वलाभ इति युक्तमव्ययकृतो भावे इति एवं च प्रकृत्य
र्थं क्रियायोः संसर्गो तात्पर्यग्राहकत्वरूपद्योतकत्वं क्त्वादीनां। अत एव समानकर्तृकयोरिति सूत्रे स्वपादेनो पात्तत्वान्नेति भाष्यप्रती
कमादाय यौवापर्यकाले घ्यत्वादिर्विधीयते न तु विषय इति भाव इति कैयटः। यत्तु समानकर्तृकयोरिति सूत्रात्समानकर्तृ
कत्वं क्त्वाच्यं। अन्यथा दनेपक्का हं भोक्ष्ये इत्यत्र मयेति तृतीयाप्रसंगः अत्र व्याख्यानेन कर्तुरभिधानान्नेत्येति वाच्यं भोजनक्रियाक
र्तुरभिधानेपि पाकक्रियाकर्तुस्तदभावात्। अनभिहिते भवतीति पर्युदासाश्रयणात् अत एव प्रासादं आरोहेत्यत्र प्रसादनक्रियाधि
करणस्याभिधानेप्यासत्तिक्रियाधिकरणस्यानभिधानात्सप्तमीति भाष्ये स्पष्टं। तस्मात्समपदस्य कर्तृवाचित्वमावश्यकमिति। तन्न
सूत्रात्तस्य वाच्यत्वालाभात्। समानकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकाले स्थितस्येव तदर्थात्। अन्यथा समानकर्तृत्वेव सूत्रन्यासः स्यात्। अन्य
पा ४ ती यौरने तु व्याख्यातार्थे क्रिययोः प्रधानभूतया अभिधानान्यथानानुरोधेन गुणे कार्यप्रहृत्तेर्न संभवति उक्तं च वाक्यपदीये प्रधानेतर
योरेन तु द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते यदा गुणे तदा तद्व
दनुक्तापि प्रतीयते इति किं चान्यथा कर्मणोपि क्त्वार्थतापत्तिः। पक्त्वौदनो मया भुज्यत इत्यत्र द्वितीयापाः प्रकारान्तरेणोपपादना
द्वा स्वातां विस्तरः ५८ इति वैयाकरणभूषणसारे क्त्वाद्यर्थनिर्णयः समासः सिद्धान्तनिष्कर्षमाह। वाक्यस्फोटेति निष्कर्षे तिस्रतीतिम

स्वबोधकावाचका

वै० ३१ तस्थितिः ॥ साधुशब्देंतर्गता हि बोधका न तु तत्स्मृताः ॥ यद्यपि वर्णस्फोटः पदस्फोटो वाक्यस्फोटः अखंडपदवाक्यस्फोटौ वर्णपदवाक्यभेदे
न त्रयो जातिस्फोटा इत्यष्टौ पक्षाः सिद्धान्तसिद्धा इति वाक्यग्रहणमनर्थकं तदर्थकं च तथापि वाक्यस्फोटातिरिक्तानामन्येषामप्यवो
त्तवत्त्वबोधनाय तदुपादानं एतदेव ध्वनयन्नाह अतिनिष्कर्ष इति ॥ मतस्थितिर्वैयाकरणानां महाभाष्यकारादीनां ॥ ननु क्रमेण सर्वान्
ताञ्छ्रूपपन्न वर्णस्फोटं प्रथममाह ॥ साधुशब्द इति ॥ साधुशब्दान्तर्गता वाचका न वेति विप्रतिपत्तिः ॥ विधिकोटिस्पर्शो नेति वैयाकरणा
नां ॥ साधुशब्दे पचति राम इत्यादिप्रयुज्यमानेऽन्तर्गतास्ति चिमगादिघटितेऽन्तस्यैव शक्तित्वस्य प्राग्व्यवस्थापितत्वात् ननु ते स्मृतास्तादृपः स्मा
दृपश्चेत्यर्थः ५९ यत्तु यपांगान्तर्गतास्ति शविसमगादयो न वा वकाः तेषां बहुत्वेन शक्त्यानन्त्यापत्तेः एषां वर्केऽस्मादावादेशत्वागाद
र्भावरूपस्य बाधकत्वासंभवात् किंतु तेः स्मृता लकारास्तादृपश्च वाचकाः लत्तस्य जातिरूपत्वात् शक्तौ तावच्छेदकत्वौचित्यात्तन्नि
व्यभिचारात् आदेशानां भिन्नतया परस्परव्यभिचारित्वात् लः कर्मणीत्यादि साधुत्वानुशासनानुरूप्याच्च ॥ नत्वादेशघटबोधकमनुशास
नमुपलभामहे इत्याहुः ॥ तान्प्रत्याह साधकयुक्तिभिर्निराचष्टे ॥ व्यवस्थितेव्यवहृतेस्तद्धेतुन्यायपत्तेस्तथा किंवा [illegible] त्वान्नेन शत्राद्यैत्तेडवस्याये
त्यादिा कथं कर्तृत्ववाच्यत्ववाच्यत्वे तद्धि भावयव्यवस्थानुरोधात् स्थानान्तर्गता एव वाचका न तु स्मृता इत्यर्थः ॥ तथाहि पचतीत्या
दौ तत्कारस्मृतिदुषां बोधानुत्तरस्य वाचकत्वान्न च तिङ्षु शक्तिभ्रमाद्बोधः ॥ तस्य भ्रमत्वे मानाभावात् आदेशिनामपि तत्त्वहेयापाक
रत्वाच्चेच्छयाभिन्नानामनुपपत्तेः शक्तः कोऽनेतिव्यवस्थानापत्तेश्च ॥ सर्वेषां शक्तत्वे गौरवं व्यभिचारश्च स्वेवाच्यादेशानाम राम० ३१

योगान्तर्गततयाऽपि तत्साधुत्वं तेषां शक्तत्वं तथा चादेशिस्मरणकल्पनेति लाघवं साधकान्तरमाह ॥ व्यवहृतेरिति ॥ व्यवहारस्ताव
च्छक्तिग्राहकेषु मुख्यः ॥ स च भूपमानातिऽदिवेतिन एवं वाचकाः स्पष्टः ॥ किंच न हेतुत्वानुपपत्तिः ॥ लकारस्य बोधकत्वे मूलं इत्येतोपि
बोधः स्यात्तानादृशबोधे पचतीति समभिव्याहारे पविकारणमिति चेन्न मुना हृशसमभिव्याहारस्यैव वाचकत्वशक्तिः ॥ अन्यथा लका
रस्य वाचकत्वे समभिव्याहारस्य कारणत्वं चैस्यभूपकल्प्यमिति गौरवं स्यात् ॥ तथा च तादृशसमभिव्याहारः समभिव्याहृता वर्णा
वेत्यत्र विनिगमकाभावात् योगान्तर्गता वर्णा वाचका इति सिद्धान्तीतिभावः ॥ अपि च लकारस्यैव वाचकत्वे हनि डोः केट्टेभाव
नाबाचकत्वव्यवस्थापत्तेरिति ह्यानपपादित्याह किंचेति ॥ आदेशानां वाचकत्वे तिङ्त्वेन भावेना पामान तत्वादिना कर्तृत्वशक्तिसिद्ध
पयत्तेविभाग इति भावः ॥ न च शानजादौ तत्त्वलकारार्थः [illegible] पः शानजादेस्तु कर्तरि कृदित्यनुशासनादिति शब्यां स्यानन्वथ्ये
नेनिराकांक्षतया शानजादेः कर्तृत्वस्याप्रवृत्तेः ॥ अन्यथा घञादावपि प्रवृत्तेत [illegible] रेवदृत्तेः पचमान इत्यादौ सामानाधिकरण्यप्र दो
तीतेर्बाधकाबाधः ॥ कर्तृवाच्यास्यादित्यादौ महाहानेर्वाधनाति कृत्स्थितिनामनाकांक्षात् वस्तुरानामार्थेपारमेद पिनस्यात्तस्यैव
धायेतां ॥ अथादेशवाचकत्वे स्फोटस्यैतः स्फुटः पचतितरामच्चःपचतिकल्पपचेत्यादिषु नामार्थत्वमेहाव [illegible] दयोः सं
भवे एवेतिकर्तृवाचकतास्वादितिभावः ॥ न च पचतिकल्पमित्यत्र सामानाधिकरण्यानुरोधात् [illegible] लक्षणा पचमानइत्युचाप्या
पत्तेरिति लः कर्मणीत्यनुशासनं च लाघवाय कल्पितलकारेकर्त्रादिवाचित्वकल्पनमात्रायेत्युक्तं इति वर्णस्फोटनिरूपणं ॥ एवमा

वै० ३३

देशानां वाचकत्वे सिद्धे पदस्फोटोपि सिद्ध एवेत्याह। अथेत्यादि। आदेशाः। तिङ्सिस्यादिरूपाः। अयं भावः। समभिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वे
सिद्धे तादृशवर्णसमभिव्याहाररूपपदस्य वाचकता सिद्धा निर्वर्णस्य यत्स्मरणस्यानुभवविरुद्धत्वात् प्रत्येकं वर्णानामर्थवत्त्वेन प्रा
तिपदिकत्वापत्तेर्नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यादिभिर्धनं वनमित्यादौ नलोपापत्तेश्च एतच्चाद्यमवर्णेऽपि वा वाचकत्वशक्तिः।
शक्तेर्व्यासज्यवृत्तित्वमानाभावात्। पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहकृतचरमवर्णस्य धीजनने सहकारितेति तत्तत्राचोद्यारणद्वयधीरि
निर्वर्णस्फोटवादिनां मते तौ तत्स्वरूपाणां पाक्रमो नीतिवक्तव्यमहत्तमनन्तरं घटिकोत्तरं मकारोच्चारणेऽर्थबोधापत्तेरित्याह आनुपू
र्व्येव शक्ततावच्छेदकत्वेत्याशयेनाह तेतीत्यादि सुप्तिङन्तं पदमिति परिभाषितपदस्य वाचकत्वस्वीकर्तॄणां मतमाह घटेनेत्यादि पुन
हि महत्त्वादिभिरान्वितानां वस्तुसाहाय्येऽपि संभवो। हेहि हृष्यते। वदनेत्यादि। घटे इति प्रकृतिर्नेति प्रत्ययः। घट इति प्रकृतिरन
तिप्रत्ययप्रकृतिविभागस्य सर्वे सर्वपदादेशा इति स्वीकारे विशिष्यप्रकृतिप्रत्ययपोर्ज्ञानासंभवात् वाचकत्वमिष्यर्थः। रूपाकार
विभागः स्वरूपइत्यनाहृत्याजेनाह। वस्तुसादाविति। वृद्धवचनस्य वस्तुसाविति समुदायस्यादेशविधानात् तत्र हि भागः से
भवतीत्यर्थः हरे सुप्तिङन्तं च पदरूपवाक्यस्यापि तदाहाहरेवेत्यादि हृष्टवचवाक्यस्फोटं विनिश्चित्य अर्थे विशिष्यसंबंधाय दर्शने च
त्तमं पदलक्षणाद्दृष्टस्वा चेन्नमेद्देय्ये प्रस्तुतत्र था हे स्वविस्मावेत्यादौ पदस्योरेडः पदान्तादतीत्यकारादेशसति नत्र हि भागः तत्रा
नः। तथा वपत्यकपदाज्ञाने विसमुदायशक्तिज्ञानोद्धाद्बोधात्समुदायस्यापि वक्तव्यकाशक्तिः। एवं प्रकृतिप्रत्यये पृथग्विशिष्या

स्फो०
३३

ज्ञाप मानेच पि समुदायस्य त्स्यावोधान्नाप्यावश्यकैव शक्तिरितिभावः। वस्तुतः पदैः पदार्थबोधवदाक्येन वाक्यार्थबोध इति पदा
र्थे शक्तिः पदेष्विव वाक्येऽपि वाक्यार्थशक्तिर्वाच्येत्युपेत्य पदस्फोटवाक्यस्फोटौ व्यवस्थितौ। अन्यथा घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ ताद
शानुपूर्व्यविरहितस्यापि बोधप्रसंगः। घटमानयेत्यत्रैव पदार्थानामुपस्थितौ सत्यपि तादृशज्ञाने बोधाभावाज्ज्ञाने च घटकर्मकमान
यनमिति बोधे घटादिपदानां मेदं कर्मत्ववाचकाम्विभक्तेस्तत्ताधाने तत्तत्त्वात् तस्य समभिव्याहारकारणमिति कापेक्षाणभा
व ज्ञानवतो बोधान्तहानेऽमपि हेतुरितिचेन्न हि सिद्धौ वाक्यस्फोटः। घटादिपदार्थबोधे बोधकताऽध्यवसा शक्तिज्ञानकार्यकारणभाव
स्यैव विशिष्य वाक्यार्थबोधे पदसमभिव्याहाररूपवाक्यनिष्ठबोधकताप्यवाक्यशक्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वकल्पनातत्राप्यर्थोपस्थापक
ज्ञानविषयशब्दवत्त्वज्ञानकारणत्वस्यैव शक्तिज्ञानपुंके चेतन्निविषयताससंबंधेन शाब्दबोधमात्रे तन्निज्ञानस्यलाघवेन हेतुत्वसिद्धेः
विवेचितं चेन्न दृष्टेषु गानं नुवाक्यार्थस्यापदर्ववृत्त्याकंथं तत्र शक्तिग्रहः स्यादित्यस्याह अर्थइतिवाक्यस्येति शेषः। वाक्यस्य वाक्यार्थे
विशिष्यशक्त्यग्रहणे चेन्नहि पदे विसमममापदेष्वन्वयांशविशाक्तिरिति पक्षोपिनदृढाशंभव इत्यस्तु तुल्य इत्यर्थः। पदविपरशक्तिः पदार्थाशे
ज्ञानाच्च वाच्यांशेऽज्ञातोपपद्यत इति कुत्रशक्तिवादस्तदाममापि वाक्यशक्तिरज्ञातेवोपपद्यत इतिवादाभ्युपगमस्तुल्य इति
भावः। ननु व्यवहारं पश्यतो मन्नुमापदार्थव्यवहारस्यापि तदुहेदिति चेन्नुल्य मित्याहान्वक्षणादि तिविलश्यते तत्र प्रतोनेनोतिलक्ष
णामनक्तस्यात्। अपिः पद पदेन्नौविबोधः। पदेपिलक्षणान्तरहस्येवेत्यस्तु वाक्यपीतिशेषः। वस्तुतस्तु समुदितार्थे विशिष्य वाक्य

वाक्य ५

वै०
३५

पदं ३

स्येवमयमंतद्ग्रहः॥ आवापोद्वापाभ्यां पदमेकैकं तद्ग्रह इति बोध्यम् ६६ इत्थमेव मीमांसकानां वेदांतैकदेशिनां च मतमित्याह॥ सर्वत्र
वहिवास्मार्थो लक्ष्य एवेति येविदुः॥ भाद्दास्तेषीत्यमेवाकुर्वन्लक्ष्यार्थमहेरानितभाद्दा इतितदनुयायिनां वाचस्पतिकल्पतरुप्रभृती
नामुपलक्षणम्॥ स्पष्टमेतत्तात्पर्यमनुपपन्नम्॥ उत्पन्नेरभिव्यक्तेर्वैकदा॥ संभवे न वर्णसमूहरूपपदस्त्यासंभवात् त
थाचस्तु तरां तत्समूहरूपवाक्यस्यासंभवइतिचेन्नाजन्तरं वर्णप्रत्यक्षसमयेतस्मिन्नव्यवहितान्त्यरत्वसंबंधेनोपस्थितत्पूर्ववर्ण
वत्तत्तथा तदंत्यस्मत्यक्षेकालेउपस्थितविशिष्टवर्णवत्तेतस्मिन्नत्समूहमितिनिरूहत्यानुपूर्वीघटितपदस्त्येवचवासत्त्वस्य सु
ग्रहत्वात् ६७ इदानीमखंडपक्षमाह॥ पदेनवर्णाविद्यंतेवर्णेष्ववयवानचवाक्यात्पदानामत्यंतंप्रविवेकोनकश्चन॥ पदेवाचकी
सादौनवर्णाः॥ नातोवर्णसमूहः पदमितिभावः दृष्टांतमाजेनाह॥ वर्णेष्विति एकारैकाराकाराकारादावर्णेष्ववयवाः॥ प्रतीयमा
नाश्चापियथानसंत्यर्थः॥ कचिद्विवेकश्चेवपाकः॥ एवंवाक्येष्वाहा॥ वाक्यादिति॥ पदानामपिवाक्यादिविवेकोभेदो नास्तीत्यर्थः॥ अयंभावः॥
वाक्यं पदंवाखंडमेवानतुवर्णसमूहः॥ अतंतवर्णकल्पनेमानाभावात्॥ ततहूर्णंत्यादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगानिधतत्तद्वू
र्णजनकतापायेजकतापावावच्छेदकं वैजात्यमादायैवककारोमकारइत्यादिप्रतीतिर्वैलक्षण्योपपत्तेमयात्तेस्पष्टेद्विभाषस्या
नात्त्वादिवायुनिष्ठवर्णघारोपपत्ते॥ इकंदेवनाधिकरणेनचेवंवायुसंयोगएववाचकोपिकिंनस्यादितिवाच्यम्॥ मास्तक्षोपल
भ्यमानककारादेरेववाचकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात्तात्तथाचवाचकत्वान्यथानुपपत्त्यातदेवैतेदेवदेवाधंसयोगकाइत्यनीत्यावा रम० ३५

पदं २

स्फोटोखंडःसिध्यति॥ एतेनगौरित्यादौगकारौकारविसर्गादिष्वमिलितेकैकस्फोटानतुभवाद्रूपमाणवर्णानामेववाचकत्वमस्तिस्यप
त्समानतेयांस्फोटातिरिक्तत्वाभावात्॥ ननुवर्णानांप्रत्येकंवाचकत्वेप्रत्येकादर्थबोधापत्तिः॥ समुदायस्यतुक्रमवर्तामाशुतरापन्नानां
तथैवाभिव्यक्तानांवाज्ञानमसंभवंवएवपूर्वपूर्ववर्णानुभवसंस्कारसहकारेणोकदासमूहालंबनरूपसकलज्ञानसंभवस्तुसरार
मः॥ राजाजनेदीदीनादिदीनादिसाधारणाइत्यतिप्रसंगइतिस्फोटएवाखंडोनादाभिव्यंग्योवाचकइतिकैप्यादुः॥ ननुकोपदत्ता
नसंभवस्योपपादितत्वात्वर्णानांप्रत्येकंव्यंजकत्वेसमुदितानांवेत्यादिविकल्पग्रासाज्ञानतुतन्मतेप्येषदोषः॥ तेनतद्वर्णास्यादकं
त्वेनाभिमतवायुसंयोगानांप्रत्येकंव्यंजकत्वेसमुदितानांवेतिविकल्पस्यसंभवादितिचेन्न॥ उच्यते॥ प्रत्येकमेवसंयोगाअभिव्यंज
काः॥ परंतुकेचिद्रूपत्वेनकेचिद्दीर्घत्वेनकेचिद्विसर्गत्वेनेत्यनेकप्रकारैः॥ अतएववर्णानांनदतिरेकाक्षीकासीकारोप्युपपद्यते एवं
चाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनद्ववत्त्वंटकारोगत्वातंइत्येतादृशपदज्ञानकारणतायाअविवादात्॥ परंत्वव्यवहितोत्तरत्वेसंज्ञाना
धिकरणक्षणोत्पन्निकज्ञानविषयत्वंवाच्यं॥ चतनएवघटज्ञानानंतरंज्ञानविषयत्वरूपानुपूर्वीत्यादिर्नैयायिकैरुद्धानांव्यवहारः॥
एवंचनकश्चिद्दोषः॥ एतेनपर्यायस्थलेघटकएवस्फोटोनानावानाद्यः॥ घटपदेरेवगृहीतशक्तिकस्यकलशपदाद्बोधप्रसंगात्न
चतत्पर्यायापिव्यक्तेयहतत्पर्यायमभ्रमणोर्थधीहेतुरितिवाच्यं॥ एवंमतिपर्यायेशक्तिग्रहावश्यंभावेनतत्तत्पर्यायगतशक्तिग्र
हहेतुनापाउचितत्वात्तन्यायात्तिशक्तिग्रहहेतुत्वेनवेहतुत्वेलाघवाच्च अन्यथातात्पर्याभिव्यक्तौ गततशक्तिग्रहत्वेनतत्वेगौर

वै० ३५

वातन्नहितीयः अनंतपदार्थानां तेषां शक्तिं वोपेक्ष्य क्लृप्तवर्णेष्वेव शक्तिकल्पनस्य लघुत्वादिति दितिपरिमलो क्रमपाला मापपो
पेक्षते कथं शक्तिर्लोकास्य सर्वे सिद्धत्वात्तत्र च्छेदकानुपूर्व्याः प्रागुपपादनादिति दिक् शाब्दे कास्तु भेनुवर्णा मात्राया पदमिति प्रतीते र्वै
र्णातिरिक्त एव स्फोटः अन्यथा कपालातिरिक्तघटासिद्धिप्रसंगश्चेति प्रतिपादितम् ६५ नन्वेवं शास्त्राणां प्रामाण्यप्रसंगः परस्परविरुद्धत्वा
त् शास्त्रस्य च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पदस्य व्युत्पादनमात्रार्थत्वादित्याशंकां समाधत्ते । पंचकोशादिवत्तस्मात्कल्पनेषा समाश्रिता । उपेयप्र
तिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः उपेयप्रतिपत्त्यर्थेत्यनेनान्वयः । अत्र भावः । यथानंदवल्ल्यामन्नप्राणमनोविज्ञानानंदमयात्मकपं
चकोशकल्पनं वास्तवब्रह्मबोधनाय एवं प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनं वास्तवस्फोटबोधनायैवेति । ननु प्रत्यक्षस्य स्फो
टस्य श्रवणादितो विबोधसंभवान्न शास्त्रेण तदुपायेत्यत आह । उपाया इति । उपायस्तो पायांतरानपेक्षत्वात्तथा च व्याकरणाध्ययनज्ञ
न्यज्ञाने हि जात्यंकस्य नेतामंत्रजन्यमिवार्थस्मरणे वेदांतजन्यमिव ब्रह्मज्ञाने च ज्ञानस्य यज्ञादीनामंतःकरणशुद्धाविव शरीरादि
शुद्धौ तु प्रयोगः साक्षात्परंपराया स्वर्गमोक्षादिहेतुत्वं चानदुक्तं वाक्यपदीये नात्र द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् । पवि
त्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते । इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् । इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः
अत्रातीतविपर्यासः केवलामनुपश्यतीति । नचालीकत्वापत्तिः प्रत्युत कल्पनया कथं वास्तवस्फोटबोधः । तस्य अलीकत्वात्कि
द्वैध्यमाणत्वान्नाएव रेखागवयन्याय आदिना गृह्यते ६६ ननु स्फोटस्य वर्णजातीयां वदतिस्मन्याकारउत्पन्नइति न स्यात्त्वा राम० ३५

ने

धं

शुसंयोगनिष्ठजातेः स्फोटस्यानेकादिवृत्ती । तीनां भ्रमत्वापत्तिश्चेत्यत आह । कल्पितानामुपाधित्वं स्वीकृतं हि परैरपि । ह्रस्वदीर्घप्लुताद्यन्ये वर्णे
भ्रमस्य मत्वे तेषां कारस्य तन्माह ह्रस्वदीर्घादीपीति । आदिना प्लुतत्वनिविनाशसंग्रहः । उदात्तत्वादिना वर्णनिष्ठानस्यैकत्वानतिमत्त्वाच्चात च
स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् । न च गत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभाववत्त्व हि षपः । अन्यतशा भेदस्याप्रतिभासमानस्यापि नावाधकत्वा
गाप्रामाण्यात् । न चोत्पन्नप्रतीतिर्वाधिका भासत्वेनेति सत्त्वरूपा उत्पन्नो वर्णो इत्यनुभवविरुद्धत्वात् अत एव वर्णेषु ज्ञानप्रतीतिप्रत्ययोन
तु स्यादप्रतीतिप्रत्ययो व्यवहारश्च उच्चारितत्वं चतान्त्वाधुसंयोगादिजन्याभिव्यक्तिविशिष्टत्वं किंचा यंजकध्वनिनिष्ठास्सपादेः परंप
नी१ रया वर्णनिष्ठत्वविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्नेनातिरिक्त वर्णाधिकाय परंपरया वर्णनिष्ठत्वस्युपगमाच्चनन्यमत्वं साक्षात्संबंधांशेऽभ्र
मएव शिष्यते तदपि नौपाधिकत्वेवाभ्यपेरांतेन वध्वमत्वंवत्कृत्स्नप्राप्तं तु मन्मानितिरिक्तवर्णानित्याभावध्वंसकल्पनाकेनेति लाघव
मातिरिक्तेन च वर्णस्य स्थल ध्वनिष्ठत्वमानाभावः तदुत्पादकशब्दाद्यभावेनेतदसंभवश्चेति वा च्या लोकानां हारास्य लेन नत्वान
न्यजिह्वपाई यदंतरप्रतीतवर्णानुत्पन्ने ध्वस्तस्पन्ने श्ववदशोनात्रिह्नाभिधानजत्वापुकं स्यसंयोगादेध्वनिजन्यकत्वकल्पनातातस्य च वर्णा शु ५
त्मनित्यत्वेपि सत्त्वान्नवेवमतिवध्वमतिवंधकभावकल्पनानिःप्रामाणिकीत्यादिति गौरवं विप्रतीतं । एवं परस्परविरोधाद्गदात्तत्वानु
दात्तत्वहस्वत्वदीर्घत्वादिकमपि न वर्णानिष्ठ्युक्तमपि तित्रषामभिप्रायः । एवं चोत्पत्त्यादिप्रतीतीनां तन्मात्वस्यचनिर्वाहः परेषाम
पि समान इति प्रतिवंद्यवोत्तरमिति भावः ६७ इत्थं पंचव्यक्तिस्फोटाः । जातिस्फोटमाह । शक्यत्वइवशक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यतामिति । अथोपा

वै०
३६

षिको वा भेदोस्तु वर्णानां तावत् । अयं भावः । वर्णात्मावरावयवकाः । उकारीत्वाचसा यं गकार इति वक्तव्ये सो यं ककारः । अन्तःस्था यं दकार इत्य
विस्मात्त्वात् स्फोटस्यैकत्वात् । गकारो यं न हकारो यं न दकार इत्यनायत्ते अकिंचस्फोटैकत्वाघमुपेयं न वा । आपतेद् वर्णकारे न्यून । वर्णानित्यता
वादि भिन्नित्वि क्रमगत्वानंगीकारात् । तथा चातिरिक्तस्फोटकल्पने एव गौरवम् । असंगकारादिप्रतीतिर्विषयः । वायुसंयोगव्यक्तिनिष्ठानिष्ठा
वैजात्यमारोप्यत आपस्य पदैति वेत्त्वाप्रतीतेर्विनावाधकमन्तरमंसवात । अस्तु वा वायुसंयोगएव वर्णकारोपितस्यानौपादिपत्ते दोषइति चेन्न
मेवहृदयवन्नेरिति तस्फोटेनात्तस्मात्तत्से व वर्णाः परं तु न वाचकाः यौवातान्त्र हतस्याधिकरणान्वायनज्ञानेऽर्थवो चत्त्वनेहाचकेत्यपाविषु
क्तो वा वाद इदं दृष्टिपद्मिस्त्वसुगतप्रतीसा हर्षपाश्छितिताव छेदेन हागेप हृज्ञानत्वेन हे तु तान्तदव छेदकतपाजातिविशेषस्यावश्यकत्वा
त्तेन च वर्णानुपूर्वीविषयत्वमेव छेदकत्वयोर्निर्वाहः । घटत्वादेरपि संयोगविशिष्टप्रदेशाकाशादिभिन्नान्यूथामि द्यापत्तेः । तस्मात्ता जाति
रेव वाचिका तादात्म्यना व छेदिका चेति नतु संयोगस्य इत्यादो जातःसत्वार्थभेदबोधो न स्यादित्यत आह । अन्यो पाधिकाविनि । शास्त्रे । उपाधि
रान् एवासि जातिविशेषस्यामिष्यं जिकेतिभेदः कारणीभूतज्ञानस्य तिनातिप्रसंगइति भावः । उपाधिभेदपुरुज्ञान वैलक्षण्यैपदृष्टान्तमाह ।
वर्णानामिति ६८ ननु जातेः प्रत्येकवर्णोपादिसत्वात् एकादर्थबोधः स्यादित्यत आह । अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता । केचि
द्व्यक्तयएव तास्यामस्विशेषकाल्पनाः अनेकाभिवर्णाव्यक्तिभिर्भिव्यक्तैव जातिः स्फोट इति स्मृता । योगार्थत्वया बोधिकेत्या वतारणेन स्फो
टस्य नित्यतात्संदार्थौ वा पत्तिरित्यात्म । अयं भावः । यद्यपि वर्णस्फोटपक्षेऽपि न दोषस्तत्थापि पदवाक्यपक्षयोर्न । तन्न तस्या व्यास इ

ह्री

राम०
३६

र्मि ग्राहकमान्नसिद्धत्वादिति । केचित्त्वाक्पोत्वेन एवध्वनिवर्णेर्योर्भेदाभावादित्य मुपेयत इति शेषार्थः । उक्तं हि काव्यप्रकाशे बुधै
...ौः प्रधानीभूतस्फोटरूपव्यंजकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृत इति ६९ ननु का सा जातिरत आह सत्तासत्वैतु यो भागौ प्रतिभावं व्य
...स्थितौ । सत्यपत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः । प्रतिभाव सा प्रतिपदार्थमास्त्यां यो जातिः । असत्या व्यक्तयः । तत्र ह्यक्ति विशिष्टं ब्रह्मैव
जातिर्विभाव । उक्तं च वेकपटेनात्र ... अवच्छिन्नस्य सतत्वं दृश्य शब्दवाच्यमित्यर्थ इति । ब्रह्मणैतत्समेव शा हृस्वरूपतया भातीति वाक्य
नर्द्दिवद्धन्दशेने च गात्वादिजातेरप्यसत्वाद नित्यत्वमत्त आत्मैवं स बे मिति श्रुतिवचनादिति के पटः संगच्छतां । अविद्या आविषकेऽथमे
विरोधावेतिपसौंतमाहापेति दृष्टव्यम् ७० तमेव सत्यांशौ स्वहृदयमिहेत्पनि द्धृष्यमाणायप्य वृतत्वं निरंजन मा । ब्रह्मैवेदमक्षरं सा दुक्तस्प्रमाणा
त्मनेनम । अपभावः । नाम रूपे व्याकरवाणीति श्रुतिसिद्धा हृपो श्रुतिः । ततः स्यैव नाम्ना पितदे वतत्व । प्रक्रियांगशास्त्रविद्याविदं ...
मा त्रमा । उक्तं च वाक्य पदीये । शास्त्रेषु प्रक्रिया भेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते । समागमस्तु भावानाम् दिब्रह्मशाश्वतमिति । ब्रह्मैवेदं तेना त्रापप
...स्य पं ज्योतिः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतिः । स्वरूपप्रकाशत्वस्य च पन्स्फुरणस्यार्थात्स्मादिति स्फोट इति
...गिदं स्फोटरूपं ब्रह्मधिप तस्य च यति निर्विघ्नपचयायांते मंगलं तन्निलति रूपमाह । पूर्णामनेइत्यादिना ७१ अशेषफलदातारमपि सर्वं
... रूम श्रीनंदूषणसारेण भूषयेत् शेषमभूषणम् इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीराग भट्टोजिभट्टात्मज कौंडभट्टकृत
... करणभूषणसारे स्फोटवादः समाप्तः । ग्रंथसंख्या शुभमस्तु संम्वत् १८७१ श्रावणवदिः नौमी वार शोमार । ॥ ७॥ श्रीराम

म

राम०
३७